

9177

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՅԻՏՈՒՏ

ԾՐԱԳԻՐ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԵՏՄՈՒԹՅԱՆ

9(47-925)
Ծ-98

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ

01 SEP 2007
31 AUG 2007

ՀԻՍՅ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)

Ծ-98
աԿ

ԾՐԱԳԻՐ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԵՏԱՌԻԹՅԱՆ

—

10/1
26

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1989 թ.

2409
39

ԺՐԱԿԻՐ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմությունը և նրա նշանակությունը:
 Հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կապը հարեյան ժողովուրդների և ԽՍՀՄ-ի ժողովուրդների պատմության հետ: ԺԿ Խորհի, Համ. Կ(բ) Կ. Կ Կոմի 1934 թ. մայիսի 16-ի վորոշումը քաղաքացիական պատմության դասավանդման մասին: Ընկեր Ստալինի, Կիրովի, ժգանովի գիտությունները պատմության հարցերի մասին: Հայ ժողովրդի պատմության ֆալսիֆիկացիայի՝ սպեցիֆիկյան -բուրժուա-նացիոնալիստական պատմագրության քննադատությունը և հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում մեր առաջ դրված խնդիրները:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

- ա) Հայ մատենագրություն:
- բ) Հունտ-հռոմեական մատենագրություն:
- գ) Արևելյան մատենագրություն (արաբական, ասորական, պարսկական, վրացական և այլն):
- դ) Արձանագրություններ (սեպագիր և վիճագիր):
- ե) Հնագիտական, լեզվաբանական, ազգագրական տվյալներ:
- զ) Արխիվային նյութեր:

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԽԱՅԻԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրը:
 Պայելիտը Անդրկովկասում: Մառցադաշտային ուժի: Մարդկային բնակության գոյացումը հայկական լեռնաշխարհում: Տոտեմական հասարակություն:

Նեոլիտ:—Նեոլիտյան հուշարձաններ: Անասնապահութեան և յերկրագործութեան յերեւոյթ: Տոնձային հասարակութեան: Պատրիարխատ: Պատրիարխատի սկզբնավորումը:

Բրոնզե դար: Բրոնզեդարյան հուշարձաններ: Յերկրագործութեան և անասնապահութեան հետազոտարդացումը:

Պատրիարխատական տոնձի վերջնական ձեւավորումը:

Տոնձատիրական հասարակութեան քայքայման սկզբնավորումը: Դասակարգային հասարակութեան առաջացումը:

Վաղագույն յերկաթի դար:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի հնագույն բնակիչները՝ սուրբարիներ, խարիմետանիներ և նայիրցիներ (շուրջ 3000—900 թ. թ. մեր տարեգրութեանից առաջ): Սրանց բնակավայրերը, զբաղմունքը, հասարակական տնտեսական կառուցվածքն ըստ սեպագիր արձանագրութեանների և նյութական կուլտուրայի մնացորդների: Ասորիստանի արշավանքները նայիրյան ժողովուրդների վրա: Տոնձական կարգերի քայքայումը նայիրյան ժողովուրդների մոտ, դասակարգերի, ձեւավորումը այդ ժողովուրդների մոտ և պետութեան կազմավորումը:

Սալթուրարտական պետութեանը (885—585 թ. թ.), սրա ձեւավորումը Բիայնայում: Ասորիստանի և խալդուրարտական պետութեան պատերազմները: Ասորիստանի թուլացումն ու խալդուրարտական պետութեան հզորացումը 8-րդ դարում: Մենուաս Ա-ի (805—780 թ.), Արգիշտի Ա-ի (760—755 թ.), Սարգուրի Բ-ի (755—736) և Ռուսա Ա-ի (736—714) նվաճումները (805—714) և Հայկական բարձրավանդակի հիմնական մասերի ընդգրկումը խալդուրարտական պետութեան սահմաններուն, նվաճվող ժողովրդի զերեկվարումն ու ստրկացումը: Արմավիր քաղաքի հիմնադրումը Արարատյան դաշտում:

Տնտեսական կյանքը խալդուրարտական պետութեան ժամանակ—գյուղատնտեսութեան և արհեստների զարգացումը, ջրանցքային արարութեան զարգացումը, սրտ նշանակութեանը, այգեգործութեան և հացահատիկների մշակման համար: Արհեստներն ու նրանց արտադրանքները յերկաթա-

գործութեան, վոսկերչութեան, զինագործութեան, քարափորութեան և այլն: Արհեստն ու վաճառականութեանը:

Դասակարգերն ու դասակարգային փոխադարձութեանները խալդուրարտական պետութեան մեջ: Ռադիկալներ և քրմերի դասակարգը վորպես արքայ և շահագործող դասակարգ: Սարուհներն ու գյուղացիութեանը վորպես շահագործող դասակարգեր: Պետութեան միապետական ընդլայնումը: Սալթուրարտական պետութեան թուլացումն ու անկումը (585 թ.) և անկման պատճառները: Կիմերների և սկյութների արշավանքները:

Մեդացիներ:

Սալթուրարտական կուլտուրան.—խալդական սեպագրութեանը: Այդ սեպագիր արձանագրութեանների արժեքն ու նշանակութեանը Մերձավոր Արևելքի վաղ անցյալի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Շինարարական արվեստի զարգացումը ու քանդակագործութեանը: Սալթուրի կրոնը, խալդական աստվածները: Սալթուստվածն իբրև աստվածների հայր, ջրի պաշտպանը:

Հին արևելքի կուլտուրայի ազդեցութեանը խալդ կան կուլտուրայի վրա: Սալթուրարտական կուլտուրայի հշանակութեանը հետազոտում հայկական և վրացական կուլտուրայի զարգացման համար:

3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

(6-ից 4-րդ դարեր)

ա) Հայաստանը Ա. Բենեդյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքին

(550—330 թ. թ.)

Սալթուրարտական պետութեան նվաճումը մեդացիների կողմից: Արմենների ասպարեզ գալը:

Արմենիայի առաջացումը: Պարսկաստանում Ա. Բենեդյան պետութեան հաստատումը Կյուրոսի ժամանակ (558—529) և մեդական իշխանութեան տապալումը: Հայկական բարձրավանդակը աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանութեան ներքո: Արմեններն ու Արմենիան ըստ Հերոդոտի: Արմենների բնակու-

Թյան վայրը, արմենների և խալդերի միջև թշնամական փոխհարաբերությունների վերացումն ու այդ ցեղերի աստիճանաբար մերձեցումը: Արմենների ապստամբությունն աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության դեմ: Ապստամբության ճնշումը և Իհիհիստունի արձանագրությունը արմենների մասին, այդ արձանագրությունը վորպես առաջին հաստատուն տեղեկություն արմենների մասին:

Դարեն Ա-ի (522—484) անցկացրած բարենորոգումները և նրանց նշանակությունը Հայկական բարձրավանդակի բնակիչների մեջ դասակարգային նոր հարաբերությունների խորացման և տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Հայկական բարձրավանդակը վորպես 13 և 18-րդ սատրապություններ: Ճանապարհների կանոնավորումը, արքայական պողոտայի անցկացումը, փոխանակության ուժեղացումը, դրամի կարումը: Դասակարգային հարաբերությունների խորացումը Հայաստանի բնակչության մեջ: Արմենների, խալդերի և Հայաստանի այլ ցեղերի շփման ուժեղացումը ու միաձուլումը: Հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հայ ժողովրդի ծագման մասին յեղած բուրժուական ուսուսայական տեսության քննադատությունը:

Հայաստանը Քսենոֆոնի և հույն զորքերի նահանջի ժամանակ (401—400 թ. թ.) հույն զորքերի նահանջի ճանապարհը Հայաստանի վրայով: Հայերի տնտեսական և դասակարգային կառուցվածքն ըստ Քսենոֆոնի: Հայաստանի գյուղի նկարագրությունը Քսենոֆոնի մոտ: Իրանի կուլտուրայի, լեզվի և կրոնի ազդեցությունը նոր ձեվավորված հայերի վրա:

բ) Հայաստանը սելեվկյան սիրապետության ներքին (330—180)

Հունաստանի միացումը Մակեդոնիային, Ալեքսանդր Մեծի (336—323 թ. թ.) արշավանքները (334—326) և Աքեմենյան պետության նվաճումը: Մակեդոնական աշխարհակալությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից (323) հետո.— Պետության բաժանումը յերեք մասի՝ Մակեդոնիան և Հունաստանը, Յեզիդատոսը և Սելեվկյան իշխանությունը: Հելենիստական կուլտուրայի առաջացումը վորպես հունական և արևելյան կուլտուրայի սինթեզը:

Հայաստանի նվաճումը Մակեդոնացու կողմից, այդ նվաճման ամրապնդումը Սելեվկյան պետության կողմից:

Հայկական բարձրավանդակը հելենիստական քաղաքակրթության շրջանում. փոխանակության, առևարի աշխուժացումը, քաղաքների հիմնումը, դրամական շրջանառության աշխուժացումը:

Մեծ Հայքն ու Ծոփքը Սելեվկյան տիրապետության շրջանում: Սելեվկյան պետության աստիճանական քայքայումը: Պարթևների դինաստիայի հիմնումն Իրանում (250): Հռոմի աշխարհակալության ծավալումը:

Հունաստանի գրավումը հռոմեացիների կողմից, հռոմեական բանակները Փոքր Ասիայում, Մագնեզիայի ճակատամարտը վորպես առիթ հայերի և պոնդացիների ապստամբությանը Սելեվկյան իշխանության դեմ: Հայկական յերկու թագավորությունների հիմնումը Հայաստանում և հայերի ազատվելը սելեվկյան տիրապետությունից:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՈՒՍԻ ՅԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

ա) Արտաշեսյան հարսությունը (189—1)

Արտաշես Ա-ի (189—161) և Զարեհի (189—163) թագավորությունները Հայաստանում: Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումն Արարատյան դաշտում: Արտաշեսի և Զարեհի նվաճումները: Արտաշեսյան հարսությունից փորձերը Հայաստանում մի պետություն ստեղծելու համար:

Հայաստանը Արտաշես Ա-ից հետո մինչև առաջին դարի սկիզբը:

Հայաստանը Տիգրան Բ-ի ժամանակ (95—55).—Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կացությունը 2-րդ դարի վերջում և առաջին դարի սկզբում:

Պոնտոսի պետությունը և նրա հղորացումը Միհրդատ Ե-րդի ժամանակ (128—63): Փոքր Հայքի միացումը Պոնտոսին (112 թ.): Միհրդատի և Տիգրան Բ-ի դաշինքը վորպես յերկու պետությունների միացյալ պայքարն ընդդեմ ստրկատիրական Հռոմի Ծովից թագավորության միացումը Մեծ Հայքին (93) և Հա-

յաստանի միավորումը հայկական մի պետութեան մեջ: Արտաշես-
յան հարստութեան ամրացումը:

Հռոմեական հանրապետութեան և Պարթևական Իրանի
ներքին ծանր դրութիւնը, այդ յերկրների ներքին ծանր կա-
ցութիւնը վերպես նպաստավոր պայման Հայաստանի և Պոնտոսի
նվաճումների համար:

Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան Բ-ի նվաճումների սկիզբը.—
կռիվները Կապադովկիայում: Սուլլայի արշավանքը (92), առաջին
Միհրդատյան պատերազմը (92—84):

Ստրուկների ապստամբութիւնը Փոքր Ասիայում և Հու-
նաստանում: Այդ ապստամբութիւնների ոգտադործումը Միհրդ-
ատի և Տիգրանի կողմից: Միհրդատի և Տիգրանի նվաճումները
Հռոմի և Պարթևների յենթակա տերիտորիաներում: Տիգրան
Բ-ի հետագա նվաճումները Հայաստանի հարավ-արևմտյան մա-
սերում:

Տիգրան Բ-ի միջոցառումները պետութեան ամրապնդման
համար, բզեշխութիւնները Հայաստանում:

Բանակը և նրա կազմակերպութիւնը: Տիգրանակերտ
մայրաքաղաքի հիմնումը Հայաստանի հարավում: Տիգրանակեր-
տը վոչ միայն վարչական, այլ և տնտեսական կենտրոն: Գաղ-
թականների ներմուծումը Հայաստան՝ Հյուսիսային Միջագետ-
քից, Կապադովկիայից և Միջերկրականի ծովափնյա քաղաքնե-
րից:

Տիգրանի վարած քաղաքականութիւնը նվաճած յերկրնե-
րի և Հայաստան բերված գաղթականների հանդեպ:

Միհրդատյան 2-րդ պատերազմը (72—68):

Լուկուլլոսի հաղթութիւնները Փոքր Ասիայում և Պոնտո-
սում: Նրա արշավանքը դեպի Հայաստան, առաջին ընդհարումնե-
րը, Տիգրանի բանակի պարտութիւնը, Տիգրանակերտի գրավու-
մը, Լուկուլլոսի անհաջող արշավանքը դեպի Արտաշատ և ժողո-
վորդի համառ պայքարը նրա դեմ և Հռոմեական զորքի դուրս
մղումը Հայաստանից: Միհրդատ Պոնտացին նորից գրավում և
Պոնտոսը, իսկ Տիգրանը՝ Կապադովկիան: Լուկուլլոսի բանակի
վերջնական պարտութիւնը:

Ստրուկների ապստամբութեան և քաղաքացիական կը-
ռիվների աստիճանական թուլացումը Հռոմում: Պոմպոսի արշա-
վանքը և 3-րդ Միհրդատյան պատերազմը (67—63):

Ներքին յերկպառակութիւնները Հայաստանում և Պոնտո-
սում: Հայ-պոնտական դաշինքի թուլացումը:

Պարթևների արշավանքը դեպի Հայաստան.— Պարթևա-
հռոմեական դաշինքն ընդդեմ Հայաստանի և Պոնտոսի: Միհրդ-
ատ Պոնտացու պարտութիւնը և փախուստը: Տիգրան Բ-ի հաջ-
տութիւնը Պոմպոսի հետ (65):

Արտաշեսյան պետութեան տերիտորիալ անդամահատումը:
Հայաստանի հզորութեան թուլացումը: Տիգրան Բ-ի մահը (55):

Հայաստանն առաջին գարի յերկրորդ կեսին մ. ա. առաջ.—
Արտավազդ Բ-ի (55—33) ձգտումը 65 թվի դաշնադրութիւնը
չեղյալ հայտարարելու համար: Կրասոսի անհաջող արշավանքն
Արևելքում:

Հայաստանի դաշնակցութիւնն Իրանի հետ: Կրասոսի պարտու-
թիւնը և 65 թվի դաշնադրութեան չեղյալ հայտարարումն Արտա-
վազդի կողմից: Արտավազդի փորձերը վերականգնելու Հայաստանի
նախկին հզորութիւնը: Պարթևների արշավանքներն Ասորիքում
Հայաստանի մասնակցութեամբ: Հրեաների գաղթեցումը Հայաս-
տան (40): Անտոնիոսի արշավանքը և Հայաստանի նվաճումը:
Արտավազդ Բ-ի ձերբակալումը Անտոնիոսի կողմից (33): Հա-
յաստան հռոմեական ազդեցութեան սփերա:

Ապստամբութիւնը Հայաստանում Հռոմի դեմ, հռոմեական
զորքերի դուրս քշումը Հայաստանից: Արտաշես Բ. (33—20) և
նրա հաջորդները, Տիգրան Գ. (20—4), Տիգրան Դ. և Յերազո
(4—1): Հռոմեական կայսրութեան քաղաքականութիւնը Հայաս-
տանը պրովինցիայի վերածելու: Արտաշեսյան հարստութեան թու-
լացումն ու անկումը մեր տարեգրութեան սկզբին և անկման
պատճառները:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը Արտաշեսյան
հարստութեան ժամանակաշրջանում: Ռազմական և քրմական
դասերը վերպես յերկրի շահագործող և տիրապետող դասակա-
րը:

Գյուղացիութիւնը և նրա ծանր վիճակը: Ռենտայի և պե-
տական հարկի միացյալ գանձումը դյուզացիներից, վորպես պար-
տավորութիւն: Ասիական արտադրայինակը Հայաստանում
այս ժամանակաշրջանում: Ստրկական աշխատանքի շահագործու-
մը: Առեկտուրը և արհեստագործութիւնը, քաղաքները (Արտա-

շատ, Տիգրանակերտ, Արշամոշատ)։ Քաղաքների բնույթը և նրանց միջազգային առեվարական նշանակությունը։ Արեվելքի և արևմտաքի տրանզիտային առեվարական ճանապարհը Հայաստանի վրայով։

Հայաստանից արտահանվող և Հայաստան ներմուծվող ապրանքները։

Հելենիստական կուլտուրայի ազդեցությունը հայերի վրա։ Արտավազդ Բ. վորպես դրամատուրգ։

բ) Արեւիկունի հարսուլթյունը Հայաստանում (66—429)

Հայաստանի քաղաքական դրությունը 1-ին դարի 1-ին կեսին։ Հայաստանը վորպես պատերազմների թատերաբեմ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև։ Հայաստանի տնտեսական ու ուղղափառատեգիական զիրքի նշանակությունը հարևան յերկրների համար։ Հարեվան պետությունների ջանքերը Հայաստանը գրավելու իրենց կողմը։ Հայաստանի մշտական մասնակցությունն այդ պետությունների կոնֆլիկտներին։ յերկրի պարբերական ավերումը։

Հայաստանը Հռոմի ազդեցության ներքո։ Պարթևիկների միջամտությունները Հայաստանի ներքին գործերին։ Հռոմի և Պարսկաստանի կոնֆլիկտները Հայաստանի և Մերձավոր Արեւելքի շուրջը (1—63) և հիսուսամյա խառն շրջանը։

Պարսկաստանի ուժեղացումը Վաղարշ Ա-ի ժամանակ և նրա միջամտությունը Հայաստանի գործերին։ Տրդատ զորավարը Հայաստանում և հայերի ապստամբությունը հռոմեացիների դեմ, այդ ապստամբության ողբագործումը Տրդատի կողմից։

Կորբուլունի և Պետոսի արշավանքները (58—63)։

Կորբուլունի արշավանքը (59—60) և Արտաշատի ավերումը։ Տրդատ զորավարի վերադարձը Հայաստան և հայերի նոր ապստամբությունը Հռոմի և Տիգրան Զ-ի դեմ (60—61)։ Պետոսի արշավանքը (61—62) և պարտությունը։ Կորբուլունի նոր արշավանքը և յերեք դաշնագրությունները (61, 62 և 63 թ. թ.)։ 63 թ-ի Ռոմեոյի դաշնագրությունը։ Հայաստանի աշատագրումը Հռոմի և Պարսկաստանի գերիշխանություններից։

Արշակունի հարստության հիմնումը Հայաստանում (63) և

Հայաստանի քաղաքական իշխանությունի վերականգնումը։ Տրդատի մեկնումը Հռոմ և վերադարձը Հայաստան (65—66)։

Տրդատ Ա-ի (63—100) և արշակունիների ջանքերը Հայաստանի պետականության ամրացման համար։

Արտաշատ մայրաքաղաքի վերաշինումը։ Տնտեսական կյանքի զարգացումը։ Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը առաջին դարի 2-րդ կեսին։ Հյուսիսային ցեղերի (Ալլանների) արշավանքը դեպի Հայաստան (72)։ Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունն Արեւելքում և Հայաստանը պրովինցիա դարձնելու ձգտումները յերկրորդ դարում և յերրորդ դարի առաջին քառորդին (114—117, 161—164, 211—217)։

Հայաստանի դիմադրությունը Հռոմին և վերջինի անհաջողությունը։ Կարակալայի արշավանքներն Արեւելքում, Հայաստանը նվաճելու նրա փորձերը և Հայաստանի դիմադրությունը, հռոմեական կայսրության անհաջողությունը, հռոմեական զորքերի դուրս վանումը Հայաստանից, ապստամբություն հռոմեական բանակում և Կարակալայի սպանությունը։ Տրդատ Բ. (217—222) և Արշակունիների թագավորության վերականգնումը։

Պարսկաստանում Պարթևական դինաստիայի անկումն ու Մասանյանների տիրապետության հաստատումը (226)։

Մասանյան Պարսկաստանի քաղաքացան, վարչական և կուլտուրական առանձնահատկությունները, պետության միապետական բնույթը։ Պարսկական նոր դինաստիայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը։ Մասանյանների նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ։ Հայաստանի դիրքը Մասանյան Պարսկաստանի նկատմամբ։ Արտաշիլի (226—242) և Շապուհի (242—272) արշավանքները դեպի Հայաստան, վերջինիս դիմադրությունը։ Հայաստանի գրավումը Մասանյանների կողմից (251)։ Հայաստանը Մասանյան իշխանության ներքո (251—297)։

Պարսկահռոմեական պետությունների կոնֆլիկտը 3-րդ դարում։ Հայաստանի դիրքն այդ կոնֆլիկտի ժամանակ։ Հռոմեական կայսրության վիճակը 3-րդ դարում և 4-րդ դարի սկզբում, սարուկների ապստամբությունը։ Պարսկահռոմեական պատերազմները 3-րդ դարի վերջում (367—397)։ Հայաստանի ապստամբությունը Մասանյան Իրանի դեմ։ Գիտկեպտիանոս կայս-

րի հաշտութիւնը (297 թ.) Պարսկաստանի հետ: Տրդատ Գ. (297—330) և հայ Արշակունի հարստութեան վերահաստատումը Հայաստանում: Քրիստոնէսութեան մուտքը Հայաստան:

գ) Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը չորրորդ դարում

Սասանյան Պարսկաստանի վարած քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ Պոսթոլ Բ. (330—339) և նրա կառարած ձեռնարկումները: Շապուհի արշավանքները գեպի հռոմեական պրովինցիաներն ու Հայաստանը:

Հայաստանի ղեկավարութիւնը: Յերկրի կենտրոնախույս ուժերի ուժեղացումը: Այդ ուժերի սպասարժումն արտաքին պետութիւնների կողմից, գլուղացիութեան դժգոհութիւնները: Արիստակեսի սպանութիւնը:

Արշակունի պետութեան ներքին հակասութիւնները, կենտրոնաձիգ և կենտրոնախույս ուժերի պայքարը. պայքարի սոցիալ-քաղաքական հիմքերը: Յեկեղեցին վորպես կենտրոնախույս ուժերի կազմակերպիչ: Տիրանի (339—350), Արշակի (350—368) և Պապի (368—374) վարած քաղաքականութիւնը կենտրոնացած պետութիւն ստեղծելու համար:

Ներսես կաթողիկոսը (352—472). Աշտիշատի ժողովը, յեկեղեցական կանոնների մշակումը: Յեկեղեցու ազդեցութեան առտիճանական ուժեղացումը: Արշակ Բ. և նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը: Դասակարգային պայքարի սրումը Արշակ Բ-ի ժամանակ: Արշակավան քաղաքի հիմնումը, հիմնման պատճառները: Արշակավանում ապաստանող ընակիչների և նախարարների միջև յեղած կռիվը վորպես դասակարգային պայքարի արտահայտութիւն:

Պարսկահռոմեական պատերազմները (358—363) Հյուսիսային Միջագետքի և Հայաստանի շուրջը: Արշակունի պետութեան դիրքն այդ պատերազմների ժամանակ: 363 թ. կնքած դաշնագրութիւնը, դաշնագրութեան բացասական նշանակութիւնը Հայաստանի համար:

Շապուհ Բ-ի (310—379) արշավանքները գեպի Հայաստան, վերջինիս համառ ղեկավարութիւնը: Հայաստանի պարտութիւնը և յերկրի ավերումը պարսիկների կողմից:

Պապը և նրա հաղթական կռիվները: Յերկրի ազգաբնակչութեան լայն ոժանդակութիւնը Պապին ընդդեմ Սասանյանների: Պապի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը: Պապի ռեֆորմները յեկեղեցու նկատմամբ: Պապի սպանութիւնը: Ներքին հակասութիւնների սրումը: Վարապրատը (374—377) և նրա պայքարը Մամիկոնյանների ու կաթողիկոսութեան դեմ: Արտաքին ուժերի նոր դասավորումը 380-ական թվականներին:

Արշակունի պետութեան թուլացումը: 387 թվի Յիզբունի դաշնագրութիւնը և Հայաստանի առաջին բաժանումը Պարսկաստանի և Հռոմի միջև:

Հռոմեական կայսրութեան թուլացումն ու բաժանումը յերկու մասի 4-րդ դարի վերջում: Բյուզանդական կայսրութեան հիմնումը: Այդ կայսրութեան քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական անանձնահատկութիւնները:

Կոնստանտին և պատրոնատի դարգացումը:

Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը 387 թ. բաժանումից հետո, Արշակունի թագավորութեան վերացումը արևմտյան Հայաստանում: Արևմտյան Հայաստանը Բյուզանդական կայսրութեան մի նահանգ:

Արեւելյան Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական դրութիւնը 4-րդ դարի վերջին և 5-րդ դարի առաջին քառորդին. առեւտրի ու քաղաքների անկումը: Այդ անկումը վորպես հետեւանք Շապուհի կատարած ավերումների: Վուամշապուհը (391—415) և Սասանյան Պարսկաստանի վարած մեղծ քաղաքականութեան պատճառները:

Հայերին գրբի ստեղծումը (404—412):

Դասակարգային պայքարի սրումը 5-րդ դարի առաջին քառորդում: Բորբորիտոնների շարժումը: Այդ շարժման սոցիալ-տնտեսական նախադրայինը: Բորբորիտոնների առաջադրած խնդիրները: Շարժման ընթացքը և Բյուզանդիոնի դերը շարժման ճնշման դործում: Արշակունի թագավորութեան դրութիւնը 5-րդ դարի 20-ական թվականներին: Սասանյանների դիրքը: Արշակունի թագավորութեան վերացումը Հայաստանում (429) և վերացման պատճառները:

դ) Ֆեոդալիզմի ձեվավորումն Հայաստանում

Ֆեոդալական հասարակարգի վերջնական հաստատումը Հայաստանում 3—4 դարերում: Հողն իբրև ֆեոդալական սեփականություն: Հողի պայմանական սեփականատիրությունը 4-րդ դարում: «Ի սպասի ծառայություն», «Սոստակ» (ֆեոդ): «Յերկիրք հայրենականք», «Յիրկիրք պարզեվականք» և «Յերկիրք քսակաղինք» իբրև հողի ֆեոդալական սեփականության առաջացման յեղանակներ: Հողի պետական սեփականություն լինելու հարցը: Յերկու հիմնական դասակարգերը՝ ֆեոդալ-նախարարները և ձորագյուղացիները: Հայաստանի ֆեոդալական նախարարական կազմակերպության ընդհանուր բնույթն ու առանձնահատկությունները, նախարարների պարտավորություններն Արշակունի թագավորների հանդեպ. նախարարների իրավունքների ժառանգական բնույթը: Հայ նախարարների և Արշակունիների փոխհարաբերություններն իբրև վասալի և սուվերենի փոխհարաբերություն:

Ռամիկների (շինականներ ու քաղաքի բնակչություն) պարտավորությունները—«Ի հարկի ծառայություն»: Դյուղացիություն շահագործման յեղանակը և չափը: Արգյունավրձար օճանտան իբրև շահագործման հիմնական ձև: Ջրի պարտադիր աշխատանք: Դյուղացիության իրավաքաղաքական վիճակը: Ստրուկներ:

Առևտուրն ու արհեստները, քաղաքները (Արտաշատ, Վաղարշապատ, Յերվանդաշատ, Վաղարշավան, Զարեշատ) Արշակունիների ժամանակաշրջանում: Քաղաքների բնույթը: Արտաշատ ու Վաղարշապատ քաղաքների դերը միջազգային առևտրի մեջ: Միջազգային առևտրի նշանակությունը քաղաքների զարգացման համար. ներքին առևտրի վիճակը: Արհեստներն ու նրանց տեսակները. արհեստավորների իրավաքաղաքական դրությունը:

Ֆեոդալական հասարակարգի հիմքը՝ խոշոր հողատիրություն և մանր արտադրություն: Յերկրի տնտեսության նատուրալ բնույթը:

ե) ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Կուլտուրան.—Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանի կուլտուրան: Դողթան յերգիչներն ու յերգերը. գուսանական խմբերը, պարարվեստը. կիթառի, տավիղի, սրնգի գործածու-

թյունը: Թատրոնն ու յերաժշտությունը: Ճարտարապետական արվեստը. Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

Բանավոր գրականություն. ժող. վեպը: Գրերի գործածություն հարցը Արտաշեսյան ու Արշակունի թագավորությունների ժամանակ:

Կրոն.—Ա. Հեքսանոսական կրոն.—Հայկական պանթեոնը. Աստվածություններն ու նրանց պաշտամունքները:

Հելենիստական կուլտուրայի հետ հունական աստվածությունների պաշտամունքի տարածումը Հայաստանում:

Իրանական կրոնական հայացքների— զրադաշտականությունից ազդեցությունը հայկական հեթանոսական կրոնի վրա: Արամազդ, Անահիդ, Միհր և այլ աստվածներ:

Մեհյաններն ու տաճարները, քրմերի դասը, մեհյանական հարստությունները:

Բ. Քրիստոնեությունը.—Քրիստոնեության ծագումն ու զարգացումը: Նրա զարգացման եվոլյուցիան, քրիստոնեության պետական կրոն դառնալը Կայսրությունից 313 թ. Միլանի հրովարտակից հետո:

Քրիստոնեա քարոզիչների մուտքը Հայաստան 2—3-րդ դարերում: Գրիգոր Լուսավորիչի և Տրդատ թագավորի վեպը Հայաստանում քրիստոնեության տարածման պատմության մեջ:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելը Հայաստանում 4-րդ դարի սուղին քառորդին և նրա պրոգրեսիվ նշանակությունը: Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հայտարարելու սոցիալական և քաղաքական շարժառիթները: Քրիստոնեությունը Հայաստանում հաղթանակեց վորպես ֆեոդալական իդեոլոգիա:

Քրիստոնեական կրոնի պայքարը հեթանոսական կրոնի դեմ: Տարոնի պատերազմը.—վեպ: Հեթանոսական կրոնի վորոշ տարրերի մուտքը քրիստոնեության մեջ: Վանքերի հիմնումը և քրիստոնեության տարածումը: Յեկեղեցիի մեհյանական հարստության ժառանգ: Յեկեղեցին վորպես ֆեոդալական լավաճատեր: Բուրժուական պատմագրության տեղեկեցիոց մտեսցումը քրիստոնեության ընդունման խնդրում և նրա քննադատությունը:

Հայերեն գրերի ստեղծումը և ստեղծման նախադրյալները:

Մերոնը Մաշտոցը: Հայկական դրերի ստեղծման խոշոր նշանակութիւնը հայկական կուլտուրայի զարգացման համար: Հայկական գրականութեան ստեղծումը:

Վանքերն ու յեկեղեցիները, վորպես վող միջնադարի դրի ու գրականութեան զարգացման և պահպանման կենտրոններ:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԳԵՐԻՇԻԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ (5--7 Դ. Դ.)

ա) Մարզպանական Հայասանը (429—640), Հայասանի ապստամբութիւնները Պարսկաստանի դեմ 5—6-րդ դարերում

Հայաստանը վորպես մարզպանութիւն: Պարսիկ մարզպանները Հայաստանում: Նրանց պարտականութիւնները:

Հայաստանի ներքին ինքնավար դրութիւնը մինչև Հազկերտ Բ-ը (439—457). Սասանյան Պարսկաստանի վարած քաղաքականութիւնը հպատակ յերկրների նկատմամբ Հազկերտ Բ-ի ժամանակ:

Սոշոր հողային սեփականութեան աճումը և զարգացումը: Սոշոր հողատերերի (նախարարական աների ու վանքերի) գերիշխանութիւնը:

Ճորտային հարաբերութիւնների խորացումն ու զարգացումը: Շահադործման ուժեղացումը: Դասակարգային պայքարի նոր վերելք: Մծղնեականների շարժումը 440-ական թվականներին: Այդ շարժումը վորպես բորբոքիտոնների շարժման 2-րդ ետապը: Աշտիշատի ժողովը (443):

Մծղնեական շարժման ճնշումը:

Իննչպպուե՛ր Հայաստանում և նրա կատարած աշխարհադիրը: Արքունի հարկերի ծանրացումը: Նախարարների և հոգևորականների իրավունքների սահմանափակումը: Նախարարական պաշտոնների անցումը պարսիկների ձեռքը: Դժգոհութիւնները Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում ընդդեմ պարսկական տիրապետութեան:

Այդ յերկրների միացյալ զիմադրութիւնը Սասանյան Պարսկաստանի պահանջներին: 449 թվի կրոնափոխութեան

առաջարկը վորպես առիթ 451 թվի ապստամբութեան: Ապստամբութեան նախապատրաստումը Հայաստանում: Վաստին ու Վարդանը, պայքարն ապստամբութեան շուրջը: 451 թվի ապստամբութիւնը: Ապստամբութեան հետևանքները: Բյուզանդիոնի դիրքը ապստամբութեան նկատմամբ: Բուրժուական պատմագրութեան ապստամբութեանը տված գնահատութեան քննադատութիւնը:

Սասանյան արքունիքի վարած խիստ քաղաքականութեան ժամանակավոր մեղմաչումը ապստամբութեանից հետո: Պերոզը (457—484) և նրա վարած նոր քաղաքականութիւնը: Հարկերի ծանրացումը, դժգոհութիւնների խժոճումը Հայաստանում և Վրաստանում:

481—484 թ.թ. վրաց-հայկական ապստամբութիւնը: Հայ-վրաց-աղվանական միացյալ պայքարը պարսկական տիրապետութեան դեմ: 481—484 թվականների ապստամբութեան վախճանը և Սասանյան Պարսկաստանի վարած քաղաքականութեան փոփոխումը: 481—484 թ.թ. ապստամբութիւնը, վորպես հայերի, վրացիների և աղվանական ժողովուրդների պայքարն իրենց անկախութիւնը վերահաստատելու համար:

484 թ. Նվարսակի դաշնագրութիւնը և նրա նշանակութիւնը հայկական Ֆեոդալիզմի հետագա զարգացման համար:

Սասանյան Պարսկաստանը 5-րդ դարի վերջում և 6-րդ դարում: Սասանյան գինաստիլայի ճգնաժամը Կավթատ Ա-ի ժամանակ (488—531): Մաղղակյան շարժումը և Սասանյան միապետութիւնը: Մաղղակյան շարժման պատճառները: Պարսկաբյուզանդական կոնֆլիկտի տաղիւն շրջանը և 532 թ. դաշնագրութիւնը:

Արևմտյան Հայաստանը Յուստինյանոս կայսրի ժամանակ (527—565). Յուստինյանոսի օկֆորմները և նրանց հետևանքները: Ապստամբութիւնները Արևմտյան Հայաստանում: Բյուզանդական մասի Հայաստանը վորպես պրովինցիա:

Մարզպանական Հայաստանը 6-րդ դարում: Պարսիկ մարզպանները Հայաստանում: Պարսկաստանի նոր փորձերը Հայաստանը տնտեսապես և կուլտուրապես անջատելու արևմտյան աղղեցութիւնից: Դվինի յեկեղեցական ժողովը: Բաղքեղոնական դավանանքի մերժումը:

2409
39
2

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմների 2-րդ շրջանը և 562 թ. դաշնագրությունը: Կալատի մոցրած հողաչափության ավարտումը Խոսրով Ա-ի (532—579) ժամանակ: Արքունի հարկերի շատացումը Հայաստանում:

Իրամական հարկերի մուծումը Պարսկաստանում և այդ հարկերի մուծման փորձերը Հայաստանում: 572 թ. ապստամբությունը Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության դեմ, ապստամբության մասսայական բնույթը: 572 թ. ապստամբությունը վորպես փորձ Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանից ազատելու համար: Ապստամբության պարտությունը և պարտության պատճառները:

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմների 3-րդ և 4-րդ շրջանները: 591—628 թ.թ. դաշնագրությունները և Հայաստանի յերկրորդ բաժանումը Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև: Պարսկա-Բյուզանդական այդ կոնվենտների քայքայիչ ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի տնտեսական կյանքի վրա:

Հայաստանի տնտեսական կյանքը մարդկանցության շրջանում, առևտուրը, արհեստագործությունը: Իվինը վորպես մարդկանցական Հայաստանի վարչական ու տնտեսական կենտրոն: Միջազգային առևտուրը և նրա նշանակությունը Իվինի և Հայաստանի մյուս քաղաքների զարգացման համար: Քաղաքների զարգացման դանդաղությունը: Ներքին առևտրի թուլությունը: Արհեստների տեսակները և նրանց զարգացման թույլ աստիճանը:

Յերկրագործության մշակույթի զարգացման մակարդակը: ցածր տեխնիկա, յեռագաշտային սիստեմը: Շինական դասի գրությունը մարդկանցական Հայաստանում: Ճորտացման պրոցեսի ուժեղացումը: Աշխատավորական մասսաների տնտեսական դրության վատթարացումը և շահագործման խորացումը: Տեղական ֆեոդալների և արքունի հարկերը՝ հաս, սակ, բաժ, կու, պողի և բեգար:

Արդյունավճար սնտան իբրև շահագործման յեղանակի տիրապետող ձևը: Բնաօնտեսություն:

բ) Կուլտուրան 5—7-րդ դարերում

Հայկական գրականության առաջացումն ու զարգացումը: Մատենագրություն (Ագոթթանդեղոս, Փալատոս, Բյուզանդ, Կորյուն, Փարպեցի, Յեղիշև, Խորենացի, Սեբեոս, Անանիա Շիրա-

կծացի): Կրոնական գրականություն:—Թարգմանչական (Աստված կաշունչ, Վոսկեբերան և այլն) և ինքնուրույն՝ վարքաբանական, ճառեր և այլն: Կրոնա-փիլիսոփայական գրականություն (Յեղիշև, Իսիթ Անհաղթ, Շարականներ): Ֆեոդալական իդեոլոգիայի գերիշխումը գրականության մեջ: Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայկական լեզվի հարստացման գործում: Իրարար լեզուն:

Մարդպանական շրջանի պատմագրության նշանակությունը Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար, կրոնական գրականության բացասական ազդեցությունը աշխարհիկ գրականության զարգացման վրա:

Ճարտարապետություն և նրա զարգացումը: Հրիփսիմե ու Ջվարթնոց յեկեղեցիները: Քաղաքացիական շենքերը: Ճարտարապետական արվեստի փոխազդեցությունը հարևան յերկրների հետ:

Արվեստը—Հեթանոսական շրջանի գուսանական խմբերը և գողթան յերգերը: Թատրոնական արվեստի վերացումը:

Բանդակագործությունը և նրա հանդես գալը ճարտարապետության հետ միասին: Նկարչական արվեստը: Ժողովրդի պարարվեստն ու ստեղծագործությունը:

6) ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԳԵՐԻՇԻԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ (640—885)

ա) Արաբական խալիֆայի առաջացումը 7-րդ դարում

Արհեստների ու առեվտրի զարգացումը Արաբիայում նախքան իսլամի առաջացումը: Քարավանային ճանապարհները:

Արաբական վաճառականությունը: Իսլամ և նրա ծագումը: Արաբական թափառաշրջիկ ցեղերի կոնտրիբուցիան:

Արաբական խալիֆայի կազմակերպումը: Հողատիրության սիստեմը: Արաբական խալիֆայի նվաճումները Մերձավոր Արևելքում (632—641) և հետագա նվաճումները Արևմուտքում: Արաբական աշխարհակալության ծավալումը:

Արաբական աշխարհակալության պետական, զինվորական, վարչական ու տնտեսական կազմակերպվածության առանձնա-

հատկութիւնները: Մահճեղականութեան տարածման տնտեսական հիմքերը: Արաբական կուլտուրան և նրա ազդեցութիւնը հայկական կուլտուրայի վրա հետագա շրջանում:

բ) Հայաստանի նվաճումը

Արաբների առաջին արշավանքները դեպի Հայաստան (640, 642—643 և 650) արշավանքների ավարտութեան և գերավարական բնույթը: Հայաստանի դիմադրութիւնը: Արաբների հաստատումը Հայաստանում (650): Բյուզանդական կայսրութեան փորձերը Հայաստանը պահելու իր իշխանութեան տակ: Հայերի դադթը դեպի Փոքր Ասիա: Խալիֆաթի և կայսրութեան պայքարը Հայաստանի շուրջ (640—655): Մուսավիայի և Թեոդորոս Ռշտունու միջև կնքած դաշնագրութիւնը (651):

Այդ դաշնագրութեան քաղաքական նպատակները:

Հայաստանն Ոմանյանների ատրապետութեան շրջանում (650—750): Գրեգոր Մամիկոնյանն իբրև Հայաստանի առաջին կառավարիչ արաբների կողմից (662—672):

Արաբ-բյուզանդական կռիւները 7-րդ դարի վերջում և Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից (698): Ոմանյանների ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը. աւրաբ վոստիկանները Հայաստանում, վոստիկանների պարտականութիւնները: Մրվան վորպես առաջին արաբ վոստիկան (698—700). սրա վարած քաղաքականութիւնը: Ծանր հարկերի գանձումը և նախարարների ձերբակալումն ու աքսորը: Իժգոհութիւններ Հայաստանում, աքսոմաբութիւնը Խալիֆաթի դեմ (703): Վարդանկերտի պատերազմը: 703թ. ապստամբութիւնը վորպես փորձ արաբական գերիշխանութիւնից ազատվելու համար:

Կաշմ վոստիկանը Հայաստանում, հայկական զորքերի և նախարարների կոտորածը Նախիջևանում և Խրամում:

Դվինի ավերումը: Աբդուլ-Ազիզը և նրա «մեղմ» քաղաքականութիւնը. վախտակա՞ն հայերի վերադարձը:

Հայ շահագործող դասակարգի մերձեցումը Խալիֆաթի հետ: Խալիֆաթի ֆինանսական ծանր դրութիւնն ու հարկերի ծանրացումը Հայաստանում: Տեղական ֆեոդալների հարկերի շատացումը: 725 թ. Հերթի աշխարհապիւրը և զլխահարկի գանձումը ծխահարկի փոխարեն: Աշխատավորական մասսոյների նյութական դրութեան ծանրացումը:

Իսաակարդային պայքարի սրումը 720-ական թվականներին. Պավլիկյան շարժումը, շարժման ղեկավարների քարոզած գաղափարները: Շարժումը վորպես դյուղացիների մղած պայքարը ֆեոդալների դեմ: Գյուղացիական ապստամբութիւնները 726—727 թ.թ., ապստամբութեան պարտութիւնը: Արաբական խալիֆաթի քաղաքականութիւնը Պավլիկյան շարժման հանդեպ:

Ոմանյանների ղինաստիայի ճգնաժամը, ապստամբութիւնները Խալիֆաթի ներսում: Ապստամբութիւնը Հայաստանում ընդգեմ Խալիֆաթի (747—751). շիաների ուժեղացումը և Ոմանյանների անկումը (750). Խալիֆաթի բաժանումը յերկու մասի՝ Արեւելյան և Արեւմտյան: Արբասյան ղինաստիան Արեւելքում:

Հայաստանի տնտեսական կյանքի վարզացման աննպատակ արշմանները 7—8 դարերում: Հայաստանը վորպես Խալիֆաթի ռազմ-ստրատեգիական ֆորպոստ: Հայաստանի քաղաքները կորցնում են իրենց առևտրա-արհեստագործական նշանակութիւնը և վերածվում արաբական խալիֆաթի համար ռազմավարչական կենտրոնների: Յերկրի բնակչութեան նյութական դրութեան վատթարացումը, դյուղի շահագործման սաստկացումը զերքին և արտաքին իշխողների կողմից: Ծանր հարկերը և բնակչութեան աղքատացումը:

Արբասյան ղինաստիայի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը առաջին խալիֆների (Ալ-Մաֆֆա 750—754, Ալ-Մանսուր՝ 754—775, Ալ-Մահադի՝ 775—786 և Հարուն-Ալ-Ռաշիդ՝ 786—809) ժամանակ. Հայաստանի ապստամբութեան ճնշումը և արաբական կայսրոները Հայաստանում:

Խալիֆաթի խիստ քաղաքականութիւնը Հայաստանում Յեզիդ, Հասան և Բեքիր վոստիկանների ժամանակ: Ընդհանուր և մասսայական խոր դժգոհութիւնները Հայաստանում ընդգեմ Խալիֆաթի: 772—775 թ.թ. ապստամբութիւնը Հայաստանում: Արաբական զորքերի դուրս քշումը յերկրից. ապստամբութեան համաժողովրդական բնույթը: Այդ ապստամբութիւնը վորպես հայ ժողովրդի մղած պայքարը Խալիֆաթի դեմ իր քաղաքական ազատագրութիւնը ձեռք բերելու համար: Ապստամբութեան պարտութիւնը և Հայաստանի ավերածութիւնը արաբական զորքերի կողմից:

Արաբական խալիֆաթի հարկային քաղաքականութիւնը,

հարկերի դանձման ձևով, դրամական և հողային հարկեր, Խալիֆաթի վարած քաղաքականությունը Հայաստանի սահմանների ուժի թուլացման գործում: Խալիֆաթը և Բագրատունի նախարարությունը:

Արաբական խալիֆաթի քայքայման պրոցեսը 9-րդ դարի ընթացքում: Առանձին ֆեոդալների ուժեղացումը Խալիֆաթի սահմաններում: Ապստամբությունները Խալիֆաթի դեմ (Պարսկաստանում), դասակարգային պայքարի սրումը Միջագետքում: Խալիֆաթի փոքրերը վերականգնելու իր նախկին հզորությունը: Ապստամբությունների ճնշումը և Աբուսեիթի պատժիչ արշավանքներն Ատրպատականում, Հայաստանում և Փոքր Ասիայում: Հարկային խիստ քաղաքականության կիրառումը հպատակ յերկրներում: Ասպատակությունները և դերավարությունը Հայաստանում: 850—52 թ.թ. ապստամբությունը Սասունում, Մշում, Վասպուրականում և Հայաստանի այլ գավառներում: Ապստամբության ժողովրդական բնույթը: Խուլթը վորպես ապստամբության կենտրոն: Այս ապստամբությունը վորպես հիմք «Մասնա Ծանրը» վեպի: Յերկրի ասպատակումը և բնակչության դերավարումը:

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԽԱԼԻՖԱԹԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՅԵՎ ՀԱՅԱՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

ա) Բագրատունի հարսությունը (885—1045)

Աշոտ Բագրատունին Հայաստանի կառավարիչ (855) և «Իշխանաց իշխան» (859—885):

Խալիֆաթի համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը Հայաստանում 9-րդ դարի կեսերին: Հայաստանին քաղաքական ինքնուրույնություն ապառ խնդիրը: Այդ ձևով Խալիֆաթը ձգտում էր Հայաստանը դարձնել վորպես պատնեղ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Հայաստանի անտեսական կյանքի ստորձանական աշխուժացումը 9-րդ դարի կեսերից սկսած: Առեվտրական ճանապարհների աշխուժացումը:

Բագրատունի դուրս յեկած Հյուսիսային գծի անցումը Հայաստանի վրայով և նրա ազդեցությունը Հայաստանի քաղաքների զարգացման վրա: Կայազորների, ամրոցների և գյուղաքա-

ղաքների քաղաքացիական պրոցեսը Բագրատունի զարգացումը և զարգացման ազդակները: Արտագրողական ուժերի առաձայնական զարգացումը:

Արաբական խալիֆաթի ներքին քայքայումը, բյուզանդական հաղթական արշավանքները և Խալիֆաթի թուլացումը: Աշոտ «Իշխանաց իշխանի» անբախտությունը Հայաստանում ստեղծված քաղաքական նպաստավոր պայմանների շնորհիվ և Հայաստանի ձգտումը քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու համար:

Բագրատունի թագավորության հիմնումն Աշոտ Ա-ի (885 թ.) ժամանակ: Նրա վարած ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ֆեոդալական ուժերի համախմբումը և բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը հարևան յերկրների (Վրաստանի, Աղվանքի) հետ:

Արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից, քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը, քաղաքները վորպես առեվտրի և արհեստների կենտրոններ: Աշխատանքի բաժանումը քաղաքի և գյուղի միջև: Բագրատունի շուկայի առաջացումը և փոխանակության զարգացումը:

Միջազգային ստեղծարական ճանապարհների աշխուժացումը Հայաստանում: Առեվտրական ճանապարհների բացումը դեպի Բյուզանդիա:

Սմբատ Ա-ի (889—914) և Ատրպատականի Աֆշին ու Յուսուֆ փոխարքաների պայքարը: Բագրատունի թագավորության ճյուղատուները Հայաստանի ամբողջությունը իրեն յինթարկելու համար: Արժրունի և Մյունյաց նախարարությունների դիմադրությունները: Այդ հակամարտության սպառնալից Յուսուֆի կողմից: Արժրունի թագավորության հաստատումը Վասպուրականում (908), Յուսուֆի արշավանքները դեպի Հայաստան և յերկրի ավերումը:

բ) Գյուղացիական շարժումներ: Թոնդրակյան շարժման 1-ին ետապը

Գյուղացիությունից յուսութական ծանր վիճակը 10-րդ դարի սկզբներին: Այդ ծանր դրությունը վորպես հետվանք ծանր հարկերի և արտաքին ու ներքին կոտորածների: Սմբատ Զարեհավանցին ու Թոնդրակեցիների սկզբնավորումը:

Շարժման ծավալումը 10-րդ դարի առաջին յերկու տասնամյակներում: Դյուլզացիական պայտամբուխումը Արարատյան դաշտում և Սյունիքում: Ապստամբության շարժիչ ուժերը, ապստամբության պարտութունը և պարտության պատճառները:

զ) Հայաստանի տրոհումը մանր բազավորությունների (10-րդ դար)

Յուսուֆի նոր արշավանքները և Աշոտ 2-րդի համառ դիմադրութունները, նրա ձգտումները ստեղծելու կենտրոնացած ուժեղ պետութուն ընդդեմ Արարիայի: Պարսկա-արաբական բանակի վերջնական պարտութունը և Հայաստանի հիմնական մասերի ազտագրումն արաբական ամիրայությունից: Բագրատունիների քաղաքական ձգտումների չիրականանալը և նրանց ամփոփելն Արարատյան և Գուգարաց նահանգներում:

Արբասի (928—951) մղած պատերազմը արբասյան դեմ: Աշոտ Գ. (951—977) և Անին Բագրատունիների մայրաքաղաքը: Կնրսի թագավորության առաջացումը (968): Համեմատարար լազաղ ժամանակաշրջան 'և անտեսական կյանքի վերելքը, Շինարարական աշխատանքների ծավալումը, ճարտարապետական կառուցումները: Սյունյաց թագավորության հիմնումը (970)— Կապան մայրաքաղաքը: Սմբատ Բ. (977—990) և կառուցումները Անի Բաղաբում: Կռիվները Կարսի թագավորության հետ: Բյուզանդիայի առաջխաղացումը Անդրկովկաս: Հայաստանի և Վրաստանի միացյալ դիմադրութունը Բյուզանդիոնի դեմ: Կյուրիկյան թագավորության կազմակերպումը (988):

Գագիկ Ա. (990—1030) և Անիի Շիրակյան Բագրատունի թագավորության ամրապնդման ջանքերը:

Հայաստանի անտեսական կյանքի վերելքը 10—11-րդ դարերում: Դյուլզանտեսության դարգացումը, ջրանցքաշինարարութունը: Արճեստների դարգացումը, ներքին առևտրի ծավալումը: Հին քաղաքների արագ դարգացումը և նորերի առաջացումը (Անի, Կարս, Դվին, Արծն, Կարին, Խրաթ, Մանազկերտ, Արճեշ, Բերկրի, Վան, Վոստան և այլն):

Այս քաղաքների մեջ Անին, Դվինը, Կարսը, Խրաթը և Մանազկերտը, վերպես վաճառաչան քաղաքներ: Անի քաղաքի նոր կառուցումները Գագիկի ժամանակ: Վաղխառուական կապի-

տալի դարգացումը և հարստության կուտակումը քաղաքներում: Անի քաղաքի նկարագրութունը, վերպես միջնադարյան քաղաքի: Բաղաքային բնակչութունը, նրա դասակարգային կազմը, քաղաքային դասի առաջացումը: Բաղաքների վարչաձևը: Բաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված ներհակության ուժեղացումը: Բաղաքների պայքարը ֆեոդալների դեմ:

Հայաստանի վրայով անցնող առեվտրական ճանապարհները 9—11-րդ դարերում, արանդիտային առեվտուրը: Հայաստանից արտահանվող և Հայաստան ներմուծվող ապրանքները:

Դասակարգային փոխհարաբերութունները 10—11-րդ դարերում.—խոշոր հողատիրության տիրապետումը, մանր հողատերերի ուստիճանական հողազրկումը: Դյուլզացիության իրավաքաղաքական դրութունը.—նրա անձնական կախվածության խտացումը, շահագործման ուժեղացումը: Թոնդրակեցիների շարժման 2-րդ հոսսը (990—1010), շարժման կենտրոնները, ծավալումը և նրա մասսայական բնույթը: Թոնդրակեցիների առաջադրած խնդիրները: Թոնդրակեցիների շարժումը, վերպես գյուղացիության և քաղաքային դասի պայքարը ընդդեմ ֆեոդալների: Շարժման ժամանակավոր պարտությունը:

դ) Բագրատունի հարստության անկումը

Բյուզանդական կայսրության նվաճումների ծավալումը 11-րդ դարի առաջին քառորդում: Բյուզանդիոնի վարած քաղաքականութունն Արևելքում և սահմանակից մանր իշխանութունները նվաճելու ձգտումը: Գաղթն ու տեղեկանումները վերպես միջոց այդ նպատակի իրագործման համար: Վասիլ Բ. (977-1025) և նրա արշավանքները: Տայքի միացումը Կայսրությանը (1003): Արծրունի թագավորության տեղահանումը և բնակչության գաղթեցումը դեպի Փոքր Ասիա: Վասպուրականի միացումը Բյուզանդիային (1016—1021):

Գագիկ առաջինի մահը և Բագրատունի հարստության ճգնաժամը: Աշոտ և Հովհաննես-Սմբատը (1020—1041) ու նրանք յերկադառակութունները Հայաստանում: Վասիլ Բ-ի կռիվները Վրաստանի և Արխաղների հետ: Հովհաննես-Սմբատի ոգնությունը վերջիններիս: Վրաստանի պարտությունը և Հովհաննես-Սմբատի կտակը: Բաղաքական հոսանքների առաջացումն Անիում:

Հովհաննես-Սմբատի մահը և Բյուզանդիոնի ձգտումն Անին գրավելու համար: Քաղաքական հասանքների պայքարն այդ խնդրի շուրջը: Գագիկ Բ. (1042—1045) և քաղաքի անկախութունը պաշտպանող հոսանքի հաղթանակը Բյուզանդիոնի և ներքին սեպերի ուժերի դեմ: Բյուզանդիոնի վերջերս Անին բռնի կերպով գրավելու համար: Քաղաքի ազգաբնակչության համառ պայքարը քաղաքը պաշտպանելու համար: Անիի գրավումը Բյուզանդիոնի կողմից (1045):

Բյուզանդական կայսրութեան տիրապետութեանն Անիում, Վասպուրականում և Հայաստանի այլ մասերում: Գաղթ և տեղահանութեանները—Հայաստանի սոցիալական ուժի թուլացումը: Բյուզանդական կայսրութեան հարկային խիստ քաղաքականութեանն Անդրկովկասում: Իժգոհութեանների առաջացումն աշխատավոր ժողովուրդի մեջ: Թոնդրակեցիների շարժման Յ-րդ հոսանքը, նրա աշխուժացումը 1047—1052 թվականներին: Բյուզանդական սոցիալական ուժի և հայ ֆեոդալների հալածանքները թոնդրակեցիների դեմ և շարժման պարտութեանը:

Ե) Կուլտուրան 7—11-րդ դարերում

Գրականութեանը.—Պատմագրութեանը և պատմագիրները (Ղևկոնդ, Կաղականդկեցի, Շապուհ Բագրատունի, Ուխտանես, Իրախանակեցի, Թովմա Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ և Արիստակես Լաստիվերացի): Կրոնական սիրտաստիկ դատողութեանների ազդեցութեան ուժեղացումը պատմագրութեան մեջ: Հայկական մատենադրութեան նշանակութեանը Մերձավոր Արևելքի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Կրոնական գրականութեանը՝ շարականները, ներբողները, մեկնութեանները, վարքաբանութեանը (Ստեփանոս Սյունեցի, Հովնան Ոճնեցի):

Կրոնա-փիլիսոփայական գրականութեանը՝ Գրիգոր Մազիստրոս: Ինդովիստական գրականութեան սկիզբը (Գրիգոր Նարեկացի): Գրականութեան միասնիկ բնույթը: Ժողովրդական բանահյուսութեանը (Վաստուցի Դավիթ): Յերգն ու պարարչասարք:

Արվեստի և ճարտարապետութեան ծաղկումը: Քանդակագործութեանը, նկարչության և մանրանկարչութեան զարգացումը, գիրքը և գրքի նկարագրողությունը—զբնագիրներ:

Միասնիցիզմի ուժեղացումը կուլտուրայի բնագավառում:

Վորպես սեպերի ընդդեմ թոնդրակեցիների և քաղաքային կյանքի զարգացման:

Սքաբական, բյուզանդական և հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի՝ գրականութեան, ճարտարապետութեան և գիտութեան կապն ու փոխազդեցութեանը հայկական կուլտուրայի հետ այդ շրջանում:

Ց. ՍԵԼՉՈՒԿ-ԹՈՒՐԲԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Հայաստանի քաղաքական կացութեանը սելջուկ-թուրքերի արշավանքների նախորդակին: Սելջուկ-թուրքերը և նրանց բնակած յերկիրը, նրանց զրադուսքը, սոցիալական հարաբերութեանները: Թուրքական ցեղերի կռիվները և նրանց սատիճանական համախմբումը: Նրանց առաջխաղացումը դեպի Արևմուտք՝ Առաջավոր Ասիա: Առաջավոր Ասիայի քաղաքական նպաստավոր պայմանները սելջուկ-թուրքերի առաջխաղացման համար:

Սելջուկների արշավանքները և Դաղնայի սարուկտեղիների իշխանութեան պարտութեանը: Սելջուկների արշավանքները Խորասանում (1030—1040 թ. թ.): Տուղրիլի արշավանքներն Իրանի հյուսիս-արևմտյան և Չաքերին՝ հարավ-արևմտյան մասերում, Իրանի նվաճումը, Բաղդադի գրավումը Տուղրիլի կողմից: Սելջուկ-թուրքերի սուլթանութեան կազմակերպումը:

Սելջուկ-թուրքերի մուտքը Հայաստան: Իբրահիմ Յանալի և Գթլուշի առաջին յերկու արշավանքներն (1048—1049) ու Արծն քաղաքի ավերումը: Բյուզանդական կայսրութեան վիճակը սելջուկների արշավանքների ժամանակ: Բյուզանդիան և հայերը՝ ծանր հարկերի գանձումը, ընդհանուր զժգոհութեանը Հայաստանում ընդդեմ կայսրութեան:

Տուղրիլ Երկու արշավանքը դեպի Հայաստան (1054) և յերկուրի ստպատակումը, Մանազկերտ քաղաքի դիմադրութեանը: Ալի-Արսլանի (1063—1072) արշավանքը Հայաստանի վրա և Անի քաղաքի ավերումը (1064): Վրաստանի, Աղվանքի, Սյունիքի, Չորագետի և Կարսի թագավորութեանների հպատակվելը Ալի-Արսլանին: Խոսովութեաններն Իրանում Ալի-Արսլանի դեմ և

նրա արշավանքը դեպի Փոքր Ասիա: Մանազկերա քաղաքի ավերումը, կռիվները Բյուզանդիոնի դեմ և Կայսրութեան պարտութիւնը (1071): Հայաստանի ասպատակումն ու ավերումը սելջուկյան բանակների կողմից և յերկրի ազգաբնակչութեան արտագաղթը դեպի Փոքր Ասիա և Միջերկրականի ափերը: Հայաստանի տնտեսական կյանքի ընդհանուր անկումը: Բնակչութեան ծանր դրութիւնը և աղքատութիւնը: Սելջուկյան աշխարհակալութեան հաստատումն Առաջավոր Ասիայում: Մելիքշահը (1072—1092) և Փոքր Ասիայի վերջնական նվաճումը:

Նվաճված յերկրների վարչական ձեւը, Ֆեոդալական առանձնահատուկ սիստեմը Սելջուկյան տիրապետութեան շրջանում: Միասնական և հողային խնդիրը. խոշոր հողատիրութեան փոխարինումն իկտաների: Գյուղացիութեան իրավա-քաղաքական դրութիւնը: Մելիքշահի տված արտոնութիւնը հայ յեկեղեցուն (հարկերից ազատելը):

Մելիքշահի տիրապետութեան համեմատական խաղաղ շրջանը: Հայաստանի տնտեսական կացութեան վերականգման փորձերը: Ազգաբնակչութեան վորոշ մասի վերադարձը Հայաստան:

Մելիքշահի մահը: Սելջուկյան պետութեան քայքայման պրոցեսը, կենտրոնախույս ուժերի աշխուժացումը: Սելջուկյան պետութեան անկումը և մանր իշխանութիւնների առաջացումն Առաջավոր Ասիայում: Հայաստանում տնտեսական կյանքի և կուլտուրայի անկումը սելջուկների տիրապետութեան ժամանակ:

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱԲԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Սելջուկյան աշխարհակալութեան անկումը: Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը Սելջուկյան աշխարհակալութեան անկումից հետո: Զորագետի Բագրատունի և Սյունիքի Կապանի իշխանութիւնները: Սելջուկ-արաբական ամիրայութիւնները Հայաստանում և Անդրկովկասում:

Գանձակի՝ Ատրպատականի Սելջուկյան ամիրայութիւնը և Սյունյաց Կապանի իշխանութիւնը: Իվին-Անիի Շեղադյանների ամիրայութիւնը: Շահարմենների ամիրայութիւնը Մանազկերտում և Խլաթում: Դանիշմանները և Արտուխյան սելջուկյան

ամիրայութիւնները:

Կենտրոնական իշխանութեան բացակայութիւնը Հայաստանում:

Վրաստանը 12-րդ դարում և 13-րդ դարի առաջին քառորդում: Հայերի և Կովկասյան ժողովուրդների համախմբումը Վրաստանի շուրջը ընդդեմ ամիրայութիւնների: Անի քաղաքի բնակչութեան ապստամբութիւնը Շեղադյանների դեմ (1124) և Վրաստանի առաջխաղացումը:

Հայերի գաղթն ամիրայութիւնների շրջանից դեպի Հայաստանի հյուսիսային կողմերը և Վրաստան: Անին կրկին Շեղադյանների գերիշխանութեան ներքո:

Վրաստանի հզորութիւնը Գեորգի Գ-ի ժամանակ (1158—1184) և Անիի ու Իվինի գրավումը (1161—1162):

Հայաստանի փորձերը ազատագրվելու ամիրայութիւնների գերիշխանութիւնից: Փանկեվանների դինաստիան Գանձակում և Ատրպատականում: Համաամիրայական կենտրոնական ճակատի ստեղծումը ընդդեմ Վրաստանի:

Վրաստանի ժամանակավոր պարտութիւնը (1163): Շեղադյանները նորից Իվինում և Անիում: Սյունյաց Կապանի թագավորութեան նվաճումը Փանկեվանյանների կողմից (1170):

Վրաստանի քաղաքական ուժերի նոր դասավորումը 1170-ական թվականներին: Գեորգի Գ-ի նոր նվաճումները: Անի քաղաքի վերջնական գրավումը Շեղադյաններից (1173):

Իվանե Որբելյանն Անիի կառավարիչ: Ապստամբութիւնները Վրաստանում Գեորգիի դեմ Իվանե Որբելյանի գլխավորութեամբ (1177): Ապստամբութեան ճնշումը և Որբելյան տոհմի կոտորածն ու կալվածների հանձնումը Զաքարյաններին: Որբելյան իշխանների մնացորդների փախուստը դեպի Վայոց ձոր և Սյունիք (1180): Զաքարյանների հզորացումը:

Զաքարյանները՝ Ապասալարները Լոսիում և Շիրակում: Որբելյանները Վայոց ձորում և Սյունիքում:

Վրացական պետութեան ընդարձակումը 12-րդ դարի վերջին և 13-րդ դարի առաջին քառորդում: Թամար թագուհին (1184—1212) և Վրաստանի հզորացումը:

Ապասալարները վերադառնալով Վրաստանի վասալ իշխաններ: Հյուսիսային Հայաստանի քաղաքական կյանքի վերականգնումը Ապասալարների ժամանակ:

Շահարմենների անկումը և Յեգիպտոսի եյուրջյան ամիրայ-
նության հաստատումը Հայաստանի հարավում 13-րդ դարի
սկզբին: Վրաստանի պատերազմները եյուրջյանների հետ (1207—
1211) և հաշտության կնքումը:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը 12—13-րդ
դարերում: Փեռզախների և յեկեղեցականների կալվածատիրա-
կան նախկին իրավունքների վերականգնումը: Յեկեղեցու կալ-
վածների մեծացումը և քաղաքական իրավունքների ընդարձա-
կումը: Յեկեղեցու միջամտելն աշխարհիկ գործերին: Վանքային
կալվածների մշակման ձևեր:

Գյուղացիության տնտեսական և քաղաքական դրության
ծանրացումը 12—13-րդ դարերում: Շահագործման խստացումը:
ձորտական իրավունքի ուժեղացումը: Կոռ ու բեգարի
կիրառումը: ձորտերի նվիրումն ու վաճառումը:

Կոռ ու բեգարի և նատուրալ հարկերի ու տուրքերի ուժե-
ղացումը:

Քաղաքների ու քաղաքային կյանքի զարգացումը: Արհեստ-
ների և տնայնագործության նոր թափը քաղաքում և գյուղում:
Արհեստների ճյուղավորումը: Արհեստավորական արտադրանքը
վոչ միայն նեղ տեղական ֆեոդալներին, պարոնների կարիքների
համար, այլ իբրեւ ներքին և արտաքին շուկաների կարիք-
ները բավարարող արտադրանք: Հայաստանի առեւտրի գլխավոր
ճանապարհները. Հայաստանով անցնող միջազգային առեւտրի
ուղիները:

Առեւտրա-վաճառուական կապիտալի զարգացումը. յեկե-
ղեցին՝ վաճառու. ներքին շուկայի լայնացումը, առեւտրական
կապիտալի թափանցումը գյուղում: Գյուղատնտեսության մշա-
կումը և նրա ձևերը: Գյուղատնտեսական մթերքների վաճառա-
հանման յերկուսթի զարգացումը: Տոնավաճառները: Քաղաքնե-
րի պայքարը ֆեոդալներին դեմ. քաղաքային արիստոկրատիան և
քաղաքային վարչությունը: Անիի քաղաքային խորհուրդն իբ-
րեւ քաղաքային դասի ինքնավար որդան ֆեոդալական կառա-
վարչի կողքին: Փեռզախական քաղաքի կենցաղը: Համքարու-
թյունների առաջ գալը Անիում և այլ քաղաքներում: Վարպետ-
ները, վարպետացուները և աշակերտները. սրանց պայքարը:
Համքարական արհեստն ու լսեխնիկան:

10. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՇՐՋԱՆ (1095—1375)

Կիլիկիայի ընաշխարհը. բնակչության ազգային և դասա-
կարգային կազմը: Հայ ֆեոդալները Փոքր Ասիայում:

Հայերի և Բյուզանդիայի թշնամական դերը Փոքր Ասիա-
յում և Կիլիկիայում: Խաչակիրների արշավանքները և Կիլիկիայի
հայ թագավորության կազմավորումն ու զարգացումը: Կիլիկիայի
պայքարն ամիրայությունների և սուլթանությունների դեմ իր
անկախության պահպանման համար: Կիլիկիայի ֆեոդալիզմի ա-
ռոնձնահատկությունները: Կիլիկյան թագավորության մասնակ-
ցումը խաչակիրների արշավանքներին: Կիլիկյան թագավորու-
թյան առեւտրական և կուլտուրական կապը Հայաստանի հետ:

Կիլիկիայի տնտեսության և առեւտրի զարգացումը Յեվրո-
պայի ազդեցության ներքո: Վենետիկի և Ջենովայի առեւտրա-
կան լայն հարաբերությունների զարգացումը Միջերկրական
և Սև ծովերի ավազանում: Կիլիկիայի առեւտրական կապն Արեւմ-
ուտքի և Արեւելքի հետ: Կիլիկիայի քաղաքները և նրանց
բնույթն ու ազգաբնակչության սոցիալական կազմը: Արհեստ-
ները և նրանց տեսակները: Կիլիկիայի գյուղատնտեսությունը:
Սոցիալական հարաբերությունները Կիլիկիայում, — խոշոր ազնվա-
կանությունը: Առեւտրա-վաճառուական լգասը: ձորտ-գյուղա-
ցիությունը և արհեստավորները: Գյուղացիական և արհեստա-
վորական ապսամբությունները Կիլիկիայում: Կիլիկիայի թագա-
վորության ու Յեգիպտոսի միմյուրյան Սուլթանության պայ-
քարը: Կիլիկիայի թագավորության անկումը:

Կիլիկիայում ստեղծված հայկական կուլտուրան և նրա
նշանակությունը:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆԳՈԼԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (1236—1342)

Մոնղոլների բնակավայրը և կենցաղը: Մոնղոլական ցեղե-
րի կոիվները և նրանց կոնսոլիդացիան: Մոնղոլական պետու-
թյան կազմակերպումը (1203) Տեմուչինի գլխավորությամբ:

Զինաստանի նվաճումը (1215): Մոնղոլների առաջին արշավանքները դեպի Առաջավոր Ասիա և Ռուսաստան. Բատու զորավարը և Վոսկե Որդայի ստեղծումը: Խվարեզմի Ծան-Ջալալիդինի արշավանքները դեպի Հայաստան (1225—1232): Առաջավոր Ասիայի նպաստավոր պայմանները մոնղոլների արշավանքների համար—կենտրոնական իշխանության բացակայությունը, Վրաստանի թուլացումը:

Զարմազան և մոնղոլների յերկրորդ արշավանքը դեպի Անդրկովկաս (1236—1242), Որբելյանների հպատակությունը մոնղոլներին և ոգնությունը նրանց Վրաստանը և Սպասալարների յերկրամասը նվաճելու համար: Վրաստանի և Սպասալարների համառ պայքարը մոնղոլների դեմ:

Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից. Անիի զրավումը և կողոպուտը: Կարսի հպատակությունը: Մոնղոլների ասպատակություններն Անդրկովկասում և յերկրի ավերումը:

Մոնղոլական նոր արշավանքներ (1242—1252): Բաչու զորավարը և Փոքր Ասիայի նվաճումը: Կարին քաղաքի զրավումը (1242): Զիմանկատուկի ճակատամարտը և Իկոնիայի սուլթանության սրբաբուխությունը: Փոքր Ասիան Բաչուի գերիշխանության ներքո: Փոքր Ասիայի ասպատակումը, ավերումն ու գերեզմարությունը: Կիլիկյան թագավորությունը և մոնղոլները, Հեթում Ա-ի դաշինքը Բաչուի հետ (1243):

Մոնղոլների հարկային խիստ քաղաքակառուցությունը Բաչուի ժամանակ: Դժգոհությունները մոնղոլների դեմ:

Վրաստանի և Սպասալարների կազմակերպած ապստամբության հայտնաբերումը մոնղոլների կողմից (1348—1349): Դավառներում բռնկված ապստամբությունները մոնղոլների դեմ, ապստամբությունների արյունալի ճնշումը: Դավիթ Մարեցու շարժումը:

Մոնղոլների 3-րդ արշավանքը (1352—1360):

Հուլաուն և Բաղդադի զրավումը, Մոնղոլական արշավանքների ավարտումը և Հուլաունի եղանակության կտրվումը: Հայաստանը եղանակության մի մաս:

Մոնղոլների վարած քաղաքակառուցությունը նվաճված յերկրներում.— տեոոր, մասսայական սպանություններ, գերեզմարություններ:

րուսթյուն և ծանր հարկերի դանձումը՝ նատուրայով և զրամով: Մարքսը մոնղոլների կիրառած քաղաքականության մասին: Հայաստանի տնտեսական կյանքի անկումը և բնակչության աղքատացումը: Տեղական ֆեոդալների ուժեղացումը և ֆեոդալական նոր անների առաջացումը:

Ֆեոդալական և պետական հարկերի ծանրացումը աշխատավորության վրա: Մասսայական դժգոհություններն աղքատ բնակչության մեջ:

Քրդուների աշխարհագիրը և մոնղոլների հարկային նոր քաղաքականությունը: Մահմանված հարկերի տեսակները: Ծանախների նշանակումը: Տեոորի սեփմի սաստկացումը:

Հայերի և վրացիների միացյալ ապստամբությունը մոնղոլների օրապետությունից դեմ (1261): Ապստամբության ճնշումը և յերկրի ասպատակումը: Մոնղոլների սված արտոնությունները յեկեղեցուհու: Հողային կալվածների կենտրոնացումը յեկեղեցիների և վանքերի ձեռքին:

Քաղաքների հետզհետե անկումը Հայաստանի հյուսիսային մասում և բնակչության արտագաղթը:

Առեվտրական հարաբերություններն իտալական հանրապետությունների և փոքր ասիական յերկրների ու Միջագետքի միջև: Առեվտրական այդ հարաբերությունների ազդեցությունը Հայաստանի հարավային մասի, Փոքր Ասիական յերկրների և Կիլիկիայի վրա և այդ քաղաքային կյանքի աշխուժացումը:

Մոնղոլական արեվմտյան եղանակության քայքայումը (1340—50): Քայքայման պատճառները: Մանր իշխանությունների առաջացումը Առաջավոր Ասիայում և կոիվները զրանց միջև: Լինքթեմուրի արշավանքները դեպի Հայաստան և յերկրի ավերումն ու ամայացումը:

12. ԿՈՆՏՈՒՐԱՆ 12—14 ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ճարտարապետությունը և մոնումենտալ շինարարությունը: Քանդակագործության ծաղկումը: Ճարտարապետության աստիճանական անկումը 14-րդ դարից հետո: Նկարչությունը և մանրանկարչության ծաղկումը:

Գրչագիրները և մագաղաթը:

Գրականութիւնը և նրա աշխարհականացման պրոցեսը
Գրական նոր ժանրի առաջացումը. թեմատիկայի բազմա-
զանութիւնը: Սոցիալական մտախնայները տաղերգուների մոտ:

Միջնադարյան տաղերգուները (Ֆրիկ, Հովհաննես Յերզան-
կացի: Կոստանդին Յերզնկացի և այլն): Կրօնական գրականու-
թիւնը (Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Հովհաննես
Վորտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի): Վերջիններս պայքարը ու-
նիթոր կաթողիկոսների դեմ:

Տաթևիկ և Մազինացոց զպրոցները: Իրավարանական գրա-
կանութիւնը (գոշ). պատմագրութիւնը (Մաթեվոս Ուրհայացի,
Վարդան Բարձրբերդցի, Սամվել Անեցի, Մաղաքիա Արեղա, Կիրա-
կոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Որբելյան, Սմբատ Սպարապետ,
Հեթում, Մխիթար Այրեվանցի): Այս շրջանի պատմագրութեան
արժեքը: Միջնադարյան առակները: Ժողովրդական ստեղծագոր-
ծութիւնը: Իրաւութիւնը:

13. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵՖԵՎՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՈՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (15—19-րդ դ. դ.)

ա) Հայաստանը 15 — 17-րդ դարերում

Թեմուրիդների աշխարհակալութեան անկումը 15-րդ դարի
առաջին քառորդում: Գարա-Գոյունյու և Ագ-Գոյունյու յերկու
թուրքմեն ցեղերը 15-րդ դարում: Հայաստանն ու Միջագետքը
վորպես կովախնձոր այդ յերկու ցեղերի միջև: Գարա-Գոյունյու-
ների սխտեմատիկ արշավանքները և Հայաստանի ասպատակու-
մը: Գարա-Գոյունյու և Ագ-Գոյունյու պետութիւնների անկու-
մը 15-րդ դարի վերջերին: Անիշխանութիւնը Պարսկաստանում
և Անդրկովկասում: Շահ-Իսմայիլը և Սեֆիվյան դինաստիայի
հիմնումը Պարսկաստանում (1499—1502): Հայաստանի անտեսա-
կան կյանքի անկումը: Գյուղացիութեան ծանր դրութիւնը,
արհեստների քայքայումը, ազգաբնակչութեան արտագաղթը, քա-
ղաքների անկումը:

Գաղութների առաջացումը և նրանց զարգացումը: Հայ
յեկեղեցական կալվածների ընդարձակումը: Յեկեղեցու քաղաքա-

կան ուժի հզորացումը, կաթողիկոսութեան աթոռի փոխադրումը
Եջմիածին (1441): Փոխադրման սոցիալ-քաղաքական հիմքերը:

Ոսմանցիները Փոքր Ասիայում: Ոսմանյան ցեղերի համա-
խըմբումը Ոսմանի կողմից, Ոսմանյան պետութեան կազմակեր-
պումը: Ոսմանցիների առաջխաղացումը դեպի Յեվրոպա: Բյուզան-
դիոնի դրութիւնը: Նիկոպոլի ճակատամարտը (1398) և Յեվրո-
պայի պարտութիւնը: Ոսմանյան պետութեան հզորացումը 15-րդ
դարում: Կ. Պոլսի գրավումը (1453):

Վենետիկի և Ճենովայի առեւտրականների հետացումը Սեփ
և Կասպից ծովերի ավազանից: Թուրքիան փակում և Արեւելքի
դռները Յեվրոպայի առաջ: Ծովային նոր ճանապարհների վերո-
նումը: Ամերիկայի հայտնաբերումը (1492): Վաս-Գո-դե-Կամա,
Հնդկաստանի ծովային ճանապարհի բացումը (1497): Հայաստա-
նի վրայով անցնող առեւտրական ճանապարհների անկումը:
Անկման բացասական ազդեցութիւնը Հայաստանի անտեսական
կյանքի վրա:

Ոսմանյան պետութեան և Պարսկաստանի պատերազմները
Հայաստանի ու Միջագետքի շուրջը (16—17-րդ դ. դ.): Պարսկա-ոսմա-
նյան առաջին պատերազմները (1514—15, 1532—35, 1545—55):

Հայաստանի նվաճումը Ոսմանյան պետութեան կողմից:

Ոսմանյան ֆեոդալիզմի ընդլայնումը, կալվածատիրութեան
զարգացումը, ծանր հարկեր, գյուղացիութեան դրութեան վատ-
թարացումը, հայ առեւտրական կապիտալի գաղութայնացումը:
Կ. Պոլսի հայ գաղութի և պատրիարքութեան հիմնումը: Տեղա-
կան բնակչութեան արտագաղթը և նոր ժողովուրդների մուտքը
Հայաստան:

Պարսկական խոսքերի ճնշումները Հայաստանում, աղատա-
գրական ձգտումների առաջին քայլերը, Ստեփանոս Սարգս-
տեցու ղեկումը յիվրոպական պետութիւններին (1549—1551):

Պարսկա-ոսմանյան պետութիւնների պատերազմների
2-րդ շրջանը (1578—1590): Ներքին խռովութիւնները Պարս-
կաստանում: Ոսմանյան պետութեան արշավանքները դեպի Հա-
յաստան: Պատերազմների ձգձգումը, պարսիկների ժամանակա-
վոր պարտութիւնը և 1590 թ. Կ. Պոլսի զաւթագրութիւնը:

Պարսկա-ոսմանյան պատերազմի 3-րդ շրջանը: Պարս-
կաստանի ուժերի նոր զասավորումը (1590—1602): Շահ-Ա-

բաս Ա. (1687—1629) և նրա ունեցողները, Պարսկաստանի քաղաքական հզորացումը: Շահ-Աբասի արշավանքները (1602—1605): Ատրպատականի և Անդրկովկասի նվաճումը:

Անդրկովկասի բնակչութեան բռնած զիւրքը այս կռիւլներին: Թուրքիայի առաջնադասումը, Շահ-Աբասի նահանջը, հայերի տեղափոխումը ղեպի Պարսկաստան (1605): Արարատյան դաշտի և Հին Զուղայի ավերումն ու ամայացումը:

Պատերազմների յերկարաձգվելը: Ոսմանյան պետութեան պարտութիւնը: 1639 թ. դաշնագրութիւնը և Հայաստանի ու Անդրկովկասի բաժանումը Պարսկաստանի և Ոսմանյան պետութեան միջև: Վարչական նոր բաժանումներ:

Սանութիւններն ու փաշայութիւնները: Յերեանի խանութիւնը: Հարյուրամյա խաղաղութեան ժամանակաշրջանը և նրա նշանակութիւնը Հայաստանի տնտեսական դրութեան համար:

բ) Իստակարգային պայքարը յեմ գյուղացիական շարժումը 17-րդ դարի առաջին քառորդում

Պարսկաստանյան պատերազմների քայքայիչ ազդեցութիւնը յերկրի տնտեսական կյանքի վրա.— քանդումներն ու ավերումները, սովը: Աշխարհիկ և յիկեղեցական կալվածատիրութեան ուժեղացումը, Ղարաբաղի մելիքները և աշխատավորութեան շահագործման խստացումը: Եջմիածնի վանքը և հարկերի հավաքումը ժողովրդից: Իսկիթ—Մելիքսեթ կաթողիկոսների պայքարը: Պարսկաստանական պետութիւնների ու տեղական կալվածատերերի (խաների, փաշաների, մելիքների) գանձած ծանր հարկերը: Գյուղացիութեան ծանր դրութիւնը:

Գյուղացիական ղեկավարութիւնը և Մելիքոյի շարժումը 17-րդ դարի առաջին քառորդում: Շարժման առաջադրած խնդիրները, ընթացքը և շարժիչ ուժերը: Շարժման պարտութիւնը և նրա պատճառները:

գ) Ազատագրական շարժումները հայերի մեջ (17—18-րդ դարերում)

Հայաստանի Սողիալ-տնտեսական վիճակը 17—18-րդ դարերում: Մյուլք և մյուլքադարութիւնը, խաների, մելիքների, բեգերի և վանքերի մյուլքադարական գյուղերը: Գյուղացիու-

թեան իրավա-քաղաքական վիճակը և շահագործումը: Պետական և տեղական հարկերը, կոտ ու բեղարք, մյուլք և բահրա: Յիկեղեցական կալվածները 17—18-րդ դարերում և նրանց մշակման ձևը:

Շինարարական աշխատանքները Հայաստանում: Յերեվան քաղաքը և նրա զարգացումը, արհեստն ու առևտուրը:

Համըլարութիւններ:

Ղարաբաղի հայ մելիքները 17—18-րդ դարերում: Հայ հոգեվոր և աշխարհիկ ֆեոդալիզմի զոդումն առևտրական կապիտալի հետ: Բնարդյունքի ապրանքայնացան պրոցեսի զարգացումը: Հայ առևտրական կապիտալի գաղութները և նրանց կապը Հայաստանի հետ:

Պարսկաստանի և Ոսմանյան պետութեան քաղաքական դրութիւնը 17-րդ դարի վերջին քառորդում: Պարսկաստանի ֆինանսական ճղնածամը, բանակի քայքայումը: Կամայականութիւնը և կաշտակերութիւնն Անդրկովկասում:

Պարսկաստանը գաղութացման ճանապարհին: Ոսմանյան պետութեան պարտութիւնը Վիեննայի պարիսպների տակ և 1697 թվի Կարլովիցի դաշնագրութիւնը: Ոսմանյան իմպերիայի հզորութեան անկումը: Յեվրոպայի առաջնադասումը ղեպի Արևելք:

Իստակարգային և ազգային ճնշումն Իրանում և Թուրքիայում: Իժգոնութիւնները հայերի մեջ: Ազատագրական շարժումը: 1678 թ. Եջմիածնի դաղանի ժողովը: Ժողովի նպատակն ու հետեմանքները:

Ազատագրական շարժման դարձնը հայերի մեջ և կապը Յեվրոպական հայ գաղութների հետ: Իսրայել Որին և նրա քաղաքական ծրագիրը, ծրագրի բովանդակութիւնը:

Իսրայել Որին վորպես հայ առևտրական բուրժուազիայի առաջին քաղաքական մուսնտիկ: Որին և Պֆայցի կուրֆուրստը: Վերջինիս հովանավորող քաղաքականութեան նպատակը:

Որին Հայաստանում (1699): Եջմիածնի դերքը. Անգլո-կոթի ժողովը: Մելիքները վորպես ազգական ուժ Որին ծրագրին իրականացնելու համար: Որին Ռուսաստանում (1701—1703): Պետրոս Ա-ի խոստումները, Որինի ղեկավարութիւնը Պարսկաստանում (1707—1709): Որինի զործի շարունակութիւնը Մինաս վարչապետի կողմից: Մելիքները և Ռուսական արքունիքը:

Իրանի քաղաքական դրուժյունը 18-րդ դարի առաջին քառորդում: Ահվանների ապստամբությունը և Սպահանի գրավումը (1722—1727): Ռուսաստանի առաջխաղացումը զեպի Արևելքը: Կասպից ծովի ափերի նվաճումը: Հայերի և վրացիների քաղաքական ձգտումները Երանյ միացյալ ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ անկախություն ձեռք բերելու համար: Դավիթ բեգի ապստամբությունը (1722—1730):

Ռսմանյան պետությունը և Պարսկաստանը. Թուրքիայի առաջխաղացումը, Հայաստանի և Անդրկովկասի գրավումը:

Ռսմանյան պետությունը և Ռուսաստանը, Իրանի բաժանման հարցը: Ռուս-թուրքական դաշինքը և Անդրկովկասի ղեկումը Թուրքիային: Հայերի և վրացիների ապստամբության պարտությունը:

Քաղաքական ուժերի նոր զատվորումն Իրանում. Նադիր շահը (1736—1747) և Ֆեռդալահան ուժերի կոնսոլիդացիան:

Պարսկաստանի ժամանակավոր ուժեղացումը: Գանձակի և Նախիջևանի խանությունների թուլացումը: Դարաբադի մեկիքները դրուժյունը Նադիր շահի մահից հետո. Փանահ և Իբրահիմ խաները Դարաբադում: Մեկիքների քաղաքական որինտացիան զեպի Ռուսաստան:

Մեխաղզային հարաբերությունները 18-րդ դարի 2-րդ կեսին Ցեվրոպայում:

Հնդկահայ առևտրական կապիտալը 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Ճրանսիական և անգլիական կապիտալների մրցումը:

Հնդկահայ բուրժուազիայի քաղաքական նոր ծրագրերը—ազգային պետություն ստեղծելու համար: Հովսեփ Եմինը վորպես այդ ձգտման արտահայտիչը: Եմինը Հայաստանում Թուրքիայի վրայով (1760): Եմինի առաջնորդած ծրագրերը՝ հայերի և վրացիների միացյալ ապստամբությունը պարսկական ու ոսմանական պետությունների դեմ և հայ-վրացական պետության ստեղծումը՝ Հերակլի զլխավորությամբ:

Եջմիածնի բացասական դերքը Եմինի ծրագրի հանդեպ: Եմինի ծրագրերը և վրաց ազնվականության վերաբերմունքը: Եմինը Անգլիայում, Ռուսաստանում և Դարաբադում (1761—1771): Եմինի ծրագրի անհաջողության պատճառները:

Ռուս-թուրքական պատերազմը (1768—1774): Արևելյան հարցը և Հայաստանի խնդիրը: Միմյան Ցեբեվանցին և ցարական Ռուսաստանը: Ռուսաց թեմի կազմակերպումը: «Հայկական հարցը» իբրև ցարական Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության համար պատրվակ Արևելքում նոր շուկաներ գրավելու:

Պարսկաստանի տկարացումն ու կազմալուծումը:

Ռսմանյան պետության անտեսական և քաղաքական գրուժյունը 18-րդ դարի յերկրորդ կեսում: Արևելյան վերայեթնների ծանր կացությունը, ժողովրդի հարստահարությունը:

Հնդկահայ բուրժուազիայի քաղաքական նոր ձգտումները: Մադրասի ստորանը (1772): «Նոր Տեսարակ վոր կոչի հորդորակ» ու «Վերոգայի փառաց» գրքերի քաղաքական բովանդակությունը, Շահամիր Շահամիրյանի և Հովսեփ Արզուլթյանի քաղաքական դաշնագրությունները՝ ներկայացված ցարական Ռուսաստանին և նրա վերաբերմունքը (1783—1789):

Դաշնագրությունների բովանդակությունը և տարբերությունը: Շահամիր Շահամիրյանը և Ռուսաստանը:

14. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԵՎ ԱՃՈՒՄԸ ՑԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վրաստանի քաղաքական կացությունը 18-րդ դարի վերջում: Դարաբադի Մեկիքությունների դրուժյունը 18-րդ դարի վերջին քառորդում: Իբրահիմ խանը և Մեկիքների լիկվիդացիան: Գյորգեվիկու դաշնագրությունը (1783): Աղամանձեզ խանը (1794—1796) և պարսկական պետության վերակենդանացման փորձերը: Աղամանձեզի արշավանքները և Թբիլիսիի ավերումը: Ցարական Ռուսաստանի առաջխաղացումը զեպի Անդրկովկաս: Վրաստանի միացումը ցարական Ռուսաստանին (1801): Վրաստանի և Անդր-կովկասի անտեսական և քաղաքական վիճակը ցարական Ռուսաստանի նվաճումների նախորդակին: Ապստամբական շարժումները Հայաստանում ընդդեմ խանական և փառայական լծի:

Ճարիզմի հերթական նվաճումներն Անդրկովկասում:

Անդրխայի ու Ֆրանսիայի զիբըը Ռուսաստանի առաջիազացման նկատմամբ: Հայ ժողովրդի զիբըն այդ նվաճումների ժամանակ: Բորյակչայի (1805) և Գյուլիստանի (1813) դաշնագրությունները: Ներսես Աշտարակեցին և Յերմուզը:

Ռուս-պարսկական վերջին պատերազմի նախապատրաստումը: Պասկևիչը և Յերեվանի գրավումը (1827): Թուրքմենչայի (1828) և Ադրբանդաբադի (1829) դաշնագրությունները:

Հայկական մարզի կազմակերպումը: Հայերի գաղթը Պարսկաստանից և նրանց անկախությունը հայկական մարզում:

Ճարական Ռուսաստանի նվաճման նշանակութունը Անդրկովկասի համար: Գյուլզայիական շարժումները Հայաստանում և Վրաստանում:

15. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ 15—18-րդ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գրականության աշխարհականացման զարգացումը և միջնադարյան տաղերգուները: Աշխարհաբար լեզուն: Հայկական տպագրության կազմակերպումը (1512): Նրա նշանակութունը: Մատենադրությունը, Թովմա Մեծոփեցի, Դավրիժեցի, Դարանաղեցի, Չ. Սարկավազ, Հ. Կարինեցի, Ա. Կրետացի, Ս. Յերեվանցի (Չամբո), Զուղայեցի և այլն: Սյունյաց անապատի շարժումը:

Հնդկահայ քաղաքական պրոպագանդիստական գրականությունը՝ «Նոր տետրակ վոր կոչի հորդորակ» և «Վորոգայթ վառաց» գրքերը, վերջին հայ առևտրական բուրժուազիայի ազգային քաղաքական ձգտումներն արտահայտող յերկեր, «Ազդարար» ամսագիրը և նրա նշանակութունը հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ: Աշուղական գրականության զարգացումը 18-րդ դարում (Սայաթ-Նովա), ժողովրդական ստեղծագործությունը:

Վենետիկի Մխիթարյանները հին գրականության տպագրումը: Չամչյանի պատմությունը և նրա նշանակութունը մեր պատմագրության մեջ: Եջմիածնի տպարանը: Ճարտարապետական արվեստի անկումը, մանրանկարչության և նկարչության ծաղկումը:

16. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՑԱՐԻՉՄԻ ՅԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆԻՉՄԻ ԼՍԻ ՏԱԿ

ա) Հայաստանը ցարական Ռուսաստանի գաղութը

Ճարիզմի գաղութային քաղաքականությունն Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում: Հայկական մարզի (Армянская область) վերացումը: Ճարիզմի հենարանի հարցն Անդրկովկասում: Սենատոր Գանի կոմիտեան և նրա «ռեֆորմները», փոխարքա Վորոնցովի վարչական և ազրարային քաղաքականությունը, 1846 թ. ղեկոսվածների 6-ի որոնքը: Յերեվանի նահանգի կազմակերպումը: Տեղական ազնվականների ու կալվածատերերի արտոնյալ վիճակը:

Ազնվական հողատերերի նոր խավերի ստեղծումն ու ամրացումը: Ճարիզմի ազրարային-գյուղացիական քաղաքականությունը: Ծորտաաիրության ամրացումը: Եջմիածնի վանքը վորպես խոշոր կալվածատիրական-ճորտատիրական տնտեսության տեր: 1836 թվի «Պոլոսնյան»: Ժողովրդական լայն մասսաների ֆեոդալական շահագործման ուժեղացումը: Դասակարգային պայքարն Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում (1839—50 թ. թ.):

բ) Թյուրքահայերը սուլթանիզմի լծի տակ

Ազրարային-գյուղացիական հարաբերությունները Թյուրքահայաստանում: Բնակչության դասակարգային կառուցվածքը (բեգլի, գաղաներ, առևտրականներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ): Սուլթանական սեփիմ: Գյուղացիական հեղափոխական յերույթները Թյուրքահայաստանում (Մուշ, Վան և այլն): Դեմոկրատական շարժումները Կոստանդնուպոլսում. «Թանդիմաթը»:

գ) Հայ ժողովրդի կուլտուրան 19-րդ դարի առաջին կեսում

Գեղարվեստական գրականությունը (Արսեն Բազրատունի, Մ. Թաղիբեյլի, Ս. Աբովյան): Դպրոցները (Լազարյան, Ներսիսյան, Կ. Պոլխի դպրոցները), գիտություն (Ալիշան, Հայկաշյան բանգիրք. . .), կերպարվեստը, թատրոնը, ֆոլկլորը և պարբերական մամուլը:

17. ԿԱՊԻՏԱԼԻՉՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ, ԲԱՆԼՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՅԵՎ ՄԱՐԲՄԻՉՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԱՆԿՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1860—1900)

ա) Վարսունական քվականների ռեֆորմները յեվ կապիտալիզմի զարգացումը

60-ական թվականների սեֆորմները Ռուսաստանում: Դյուրացիական սեֆորմի բնույթն Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն Անդրկովկասում (վաշխառուական, առևտրա-արդյունաբերական կապիտալ):

Ընկ. Լենինը Անդրկովկասում կապիտալիզմի զարգացման մասին:

Դյուրացիության և արհեստավորների քայքայումն ու շերտավորումը: Ժողովրդական մասսաների դրությունը սեֆորմից հետո: Դյուրացիական ապստամբությունները 1860—70 թ. թ. Վրաստանում և Հայաստանում (Ձանգեղուր, Բայաղեա):

Հասարակական մտքի զարգացումը Հայաստանում: Հասարակական քաղաքական հոսանքները 1860—70 թ. թ.:

Վաթսունական թվականների ռուս հեղափոխականներն ու հեղափոխական դեմոկրատիզմը Հայաստանում (Մ. Նալբանդյան և ուրիշ.): Արսեն Թոխմախյան և Գրիգոր Տեր Մելիք-Մեղիկյանը:

Բուրժուական լիբերալ հոսանքը (Մ. Նազարյան): «Մեղու», «Հյուսիսափայլ», «Մշակ»: Պետերբուրգի հայրենասերների միությունը (1883): Բուրժուական սպորդիցիոն խմբակների կազմակերպումը Ալեքսանդրապոլում, Լարաքիլիսայում, Յերեվանում, Թիֆլիսում և այլն:

Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում հայերի մեջ: Հասարակական հարաբերությունները Թյուրքահայաստանում: Հասարակական շերտավորումը Թյուրքահայերի մեջ: Հայկական «Ազգային սանձանագրությունը»: Դյուրացիական ազատագրական ապստամբությունները Թյուրքահայաստանում (Զեյթուն 1882 թ.):

բ) Ազգային ազոսագրուական յեվ բուրժուական ռեակցիոն բարձումները Հայաստանում 1880—1900 թ. թ.

1877—78 թ. թ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Կորսի և Բաթումի զբաղումը: Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովը: 16-րդ և 61-րդ հոդվածները: «Հայկական հարցը» և քաղաքական հոսանքների դիրքը: Մարքսը, Ենգելսը, Լենինը, Ստալինը «Հայկական հարցին» մասին: «Հայկական հարցը» վորպես ռուսական ու յեվրոպական իմպերիալիզմի համար զաղութային նվաճումների միջոց:

Ճարիզմի ռուսականացման քաղաքականությունը, ժողովրդական ապստամբությունները ցարիզմի դեմ (1883 և 1887 թ. թ.): Հայկական դալրոցների փակումը և ժողովրդական մասսաների հուզումը Անդրկովկասում: Դյուրացիական ապստամբությունները Թյուրքահայաստանում՝ սուլթանիզմի դեմ 1880—1890 թ. թ.

Հայ բուրժուական-աղաքայնական կուսակցությունների առաջացումը (արժենտականներ, հնչակյաններ, դաշնակցականներ): Հայ բուրժուական աղաքայնական կուսակցությունները վորպես ռուսական ցարիզմի և միջաղաքային իմպերիալիզմի գործակալներ: Ազգայնական սեակցիոն շարժումները Թյուրքահայաստանում հնչակյանների և դաշնակների գլխավորությամբ: Դաշնակների ու հնչակյանների սեակցիոն-ավանտյուրիստական տակախկան և հայկական կոտորածները (1895—1897), դաշնակները և հնչակյանները վորպես հայ ժողովրդի կոստաղի թշնամիներ:

գ) Բանվոր դասակարգի առաջացումը յեվ մարքսիզմի սարձումը Հայաստանում

Արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը 1880—90 թ. թ.: Արտասանմանյան կապիտալի մուտքը Անդրկովկաս: Յերեվանի արդյունաբերությունը կազմակերպում: Բաբուր—Բաթում գծի կառուցումը՝ 1883 թ. Բազու—Վլադիկավկազ՝ 1889 թ. Թիֆլիզ—Ալեքսանդրապոլ՝ 1889 թ. Թիֆլիզ—Յերեվան՝ 1901 թ. Յերեվանի Զուլֆա՝ 1905 թ.: Բնասանտեսության քայքայումը:

Քաղաքների զարգացումը (Յերեվան, Ալեքսանդրապոլ և այլն): Լեռնային արդյունաբերություն (Ալանվերդի, Ղափան):

Դասակարգային նոր հարաբերություններ: Բանվոր դասակարգի քանակական աճումը: Աշխատանքի պայմանները: Բանվոր դասակարգի զբուծությունը: Բանվոր-գյուղացիական մասսաների վայրագ շահագործումը ցարիզմի և սեզական շահագործողների կողմից:

Բանվորական շարժման տարերայնությունն ու անկազմակերպվածությունը:

Մարքսիզմի առաջին սաղմերն Անդրկովկասում: «Մեսամե դասի»: Ընկեր Ստալինի պայքարը 90-ական թվականներին «Լեզալ մարքսիստների» և նացիոնալիստների դեմ հանուն հեղափոխական մարքսիզմի: Լենինյան խկրայական սոցիալ-դեմոկրատական առաջին կազմակերպությունների ստեղծումը Ստալինի, Ցուլուկիձեյի և Կեցխովելու կողմից Անդրկովկասում: «Իսկրա»-ի տարածումը Հայաստանում:

Կլասիկների հրատարակումը հայերեն լեզվով: Սոցիալ-դեմոկրատական գրականության հայերեն հրատարակության կազմակերպումը Լենինի կողմից Ժնևում (1903 թ.):

«Պրոլետարիատի կռիվը» թերթը՝ ռուսերեն, վրացերեն և հայերեն լեզուներով: Ընկեր Ստալինի հողվածները Հայաստանի և հայերի Մասին: Հայ բանվորները քաղաքական դատաբարակություն են ստանում Անդրկովկասի կենտրոններում (Բազու, Թբիլիսի և այլն): Ընկեր Ստալինը վերադառնալով Անդրկովկասում և Հայաստանում տարածելու գործի կազմակերպիչը: Հնչակյանների և սպեցիֆիկների փորձերը մարքսիզմն ազգավաղելու ուղղությամբ և լենինյան-խկրայական խմբակների պայքարը հնչակյանների և սպեցիֆիկների դեմ:

դ) Հայ ժողովրդի կուլսու ռան 19-րդ դարի յերկուրդ կեսին

Գեղարվեստական զբաղմունքներ՝ դեմոկրատական հեղափոխական ուղղություն (Մ. Նալբանդյան), դեմոկրատական (Գ. Պոռոջյան, Ղ. Աղայան, Գ. Սուրբուղյան, Պ. Կուրբյան, Հ. պարոնյան, Հ. Հովհաննիսյան, Հ. Թումանյան, Ալ. Մատուրյան): Բուրժուական նացիոնալիստական (Ռ. Պատկանյան, Պեղկթաշ

յան, Ռաֆֆի), բուրժուական-նեալիստական (Շիրվանզադե), զարոց, գիտություն, կերպարվեստը (Վ. Մուրինյան), յերաժշտությունը (Յեկմալյան, Կարա Մուրզա, Կոմիտաս), թատրոնը (Գ. Աղամյան, Սիրանուշ, Գ. Ջրմշկյան) և ֆուլկլորը:

18. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՆ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1905—1907 թ. թ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՒՐՅՈՒՄ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒԽՈՒՅՑԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ա) Հայաստանը 1905 թ. հեղափոխության նախալիցն. սոցիալ-դեմոկրատական առաջին կազմակերպությունները Հայաստանում

Անդրկովկասի և Հայաստանի տնտեսական զբուծումը 1900—4 թ. թ.: Բանվորների և գյուղացիական մասսաների զբուծությունը Հայաստանում: Բանվորական շարժման ազդեցությունը գյուղում: Ռուս հեղափոխական բանվորները Հայաստանում և նրանց ազդեցությունը Հայաստանի բանվորական շարժման վրա:

Գործազուլային շարժումն Անդրկովկասում և Հայաստանում 1900—1905 թ. թ.: Գյուղացիական շարժումները Հայաստանում (Հաղպատ 1903 թ.): Ռուս-ճապոնական պատերազմը և նրա ազդեցությունը: Բազմի գործազուլային շարժումը 1904 թվի դեկտեմբերին ընկեր Ստալինի ղեկավարությամբ:

Ազգային ճնշումն Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Գոլիցինի՝ Կովկասի կառավարչապետի քաղաքականությունը: Վելիչկոն և հայկական դպրոցների փակումը: Հայաստանի վանքապատական հողերի բռնագրավումը 1903 թ.:

Ազգային ազատագրական շարժումը Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Աշխատավոր մասսաների ծանր վիճակը Թյուրքահայաստանում: Սուլթան Աբդուլ-Համիդի ուժից:

Գյուղացիական հեղափոխական յիւլյթնեթ թյուրքահայաստանում (1905 թ. և այլն): Դաշնակների պրովոկացիան գործունեությունը Թյուրքահայաստանում:

Առաջին հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները Հայաստանում՝ Ալանվերդում, Ալեքսանդրապոլում և այլն:

Ընկեր Ստալինը վորպես Հայաստանի հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան ներքին կազմակերպիչ և ղեկավար: Ետևում յանը և Սպանդարյանն ընկեր Ստալինի աշակերտներ ու զինակիցներ:

Սպեցիֆիկները: Ընկերը սպեցիֆիկների մասին:

Ընկեր Ստալինի գլխավորութեամբ Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպութեան մղած պայքարը դաշնակների, հնչակյանների և սպեցիֆիկների դեմ: Ընկեր Ստալինը դաշնակների մասին: Բոլշևիկյան թերթերը հայերեն լեզվով («Կայծ», «Նոր խոսք» և այլն): Ընկեր Ստալինի «Հարեվանցիորեն» ներկուսակցական հարաբերութեան ներքին գրքի հայերեն թարգմանութեանը: Կուսակցական Զ-րդ համագումարը և Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպութեան ներքին ձեռնարկները: Ընկեր Ստալինը Անդրկովկասի և Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպութեան ներքին ձեռնարկները և ղեկավար:

բ) Հայաստանը 1905—7 թ. թ. հեղափոխության ընթացքում

Գասակարգային ուժերի գասավորումը 1905 թ. հեղափոխության մեջ: 1905 թ. հեղափոխության յուրաքանչիւր շրջանը: Բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեան սոցիալիստականի վերածելու Լենինյան պլանը:

Հունվարի 9-ը վորպես հեղափոխութեան սկիզբ: Անցքերը հունվարի 9-ից հետո: Մասսայական գործադուլային ալիքն ամբողջ Ռուսաստանում: Ենդրկովկասի և պատրիոտների կուսակցութեանը Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Գործադուլային շարժումն Անդրկովկասում և Հայաստանում (Ալավերդի, Ալեքսանդրապոլ, Ղափան, յերկաթգծում և այլն): Գործան գործադուլները: Գյուղացիական շարժումները վրաստանում: Հեղափոխութեան ծավալումը:

Բանվոր գասակարգի և գյուղացիութեան պայքարը Անդրկովկասում և Հայաստանում Մայիս—սեպտեմբեր ժամանակաշրջանում: Հոկտեմբերյան ընդհանուր գործադուլը:

Հոկտեմբերյան գործադուլները Անդրկովկասում և Հայաստանում: 1905 թ. նոյեմբերի գործադուլը յերկաթգծի վրա

Հայաստանում: Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը Խորհուրդներն Անդրկովկասում: Իհկտեմբերյան զինված ապստամբութեանը: Զինված ապստամբութեան Անդրկովկասում: Հեղափոխական շարժումը Հայաստանում (Ալեքսանդրապոլում, Ղափանում և այլն): Բանվոր-գյուղացիական շարժումները 1906—7 թ. թ.: Գործադուլները Ալավերդում 1906 թ. և գործի միջամտութեանը: Ընկ. ընկ. Ս. Սպանդարյանը և Ս. Ետևում Ստալինը: 1907 թ. մարտի գործադուլը Ղափանում:

Բոլշևիկյան կազմակերպութեան ներքին Անդրկովկասում և Հայաստանում 1905 թ. հեղափոխութեան շրջանում: Բոլշևիկյան մամուլը: Անդրկովկասի աշխատավորութեան պայքարը ցարիզմի դեմ բոլշևիկների ղեկավարութեամբ:

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպութեան ներքին պայքարը բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցութեան ներքին: Ընկեր Ստալինը վորպես Անդրկովկասի և Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպութեան ներքին ղեկավար: Ընկեր Ստալինը վորպես Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարի կազմակերպիչ: Ընկեր Ստալինը Բագվում:

Դաշնակների, հնչակյանների և սպեցիֆիկների հակահեղափոխական գործունեութեանը: Հայ-թուրքական ընդհարումներն Անդրկովկասում: Հայ-թուրքական ընդհարումների կազմակերպիչները և այդ ընդհարումների կազմակերպման իմաստը: Բոլշևիկների պայքարը նացիոնալիզմի դեմ:

Ընկեր Ստալինի տղակերտներ ու զինակիցներ՝ Ետևում յանի և Սպանդարյանի գործունեութեանը: Ընկեր Ստալինի «Հարեվանցիորեն կուսակցական տարածայնութեան ներքին մասին» գիրքը: Ընկեր Ստալինի «Նամակներ կովկասից» հոդվածաշարը: Հեղափոխութեան ժամանակավոր պարտութեանը:

19. ՆԱԿԱՍԱՆԸ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՅԵՎ ԼԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ՇԱՐժՈՒՄՆԵՐԻ ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ա) Սոցիալիստական ռեակցիան

Սոցիալիստական ռեակցիայի շրջանը (1908—1912 թ.թ.) Անդրկովկասում և Հայաստանում: 1907 թ. հունիսի 3-ի պետական հեղաշրջումը: Ցարիզմի ազդեցիկ քաղաքականութեանը:

նը. տեւորը և պատժիչ արշաւանքներն Անդրկովկասում և Հայաստանում: Ստոլիպինի ազդարարին քաղաքականութիւնը, Ստոլիպինի ազգային քաղաքականութիւնը: Ստոլիպինի քաղաքականութիւնը Անդրկովկասը և Հայաստանը կոտնիզացիայի յենթարկելու ուղղութեամբ: 1912 թվի դեկտեմբերի ազդարարին դեկրետները:

Լիկվիդատորութիւնը յե՛վ բանվորական շարժման թուլացումը Հայաստանում և Անդրկովկասում: Բոլշեվիկյան կազմակերպութիւնների գործունէիութիւնը սեփական շրջանում: Բոլշեվիկյան կազմակերպութիւնների պայքարը լիկվիդատորութեան դեմ:

1905 թվի հեղափոխութեան ազդեցութիւնը Թուրքիայում:

1908 թ. թուրքական հեղափոխութիւնը՝ «Յերիտասարդ թուրքերը»: Հեղափոխութեան հետեւանքները: Ազգային փոքրամասնութիւնների մասնակցութիւնը հեղափոխութեան մեջ:

Ժողովրդական զանգվածների վիճակը հեղափոխութեանից հետո: 1905 թվի հեղափոխութեան ազդեցութիւնը Պարսկաստանում (Իրանում): Հեղափոխական ալիքը Պարսկաստանում:

բ) Հեղափոխութեան շարժման նոր վերելքը

Լենայի գեպերը և գործադուլային շարժման վերելքը Հայաստանում և Անդրկովկասում: Ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և ազգային գաղութային հարցը» գիրքը: Լենինի նամակները Շահումյանին: 1914 թվի հուլիսյան գործադուլը և բարեկազային պայքարը Բազում և այդ գեպերի ազդեցութիւնն Անդրկովկասում և Հայաստանում: Հեղափոխական շարժման նոր վերելքը Հայաստանում:

գ) Հայ ժողովրդի կուլտուրան (1900—1914 թ. թ.)

Գեղարվեստական զբաղանքութիւն (Ա. Իսահայան, Շ. Կուրդինյան, Հ. Հակոբյան, Մեծարենց), գպրոց, գիտութիւն, թատրոն (Հ. Աբելյան, Վ. Փափազյան), կերպարվեստ (Գ. Բաշինչաղյան, Յե. Թադեւոսյան), ֆուլիւր:

20. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ 1914—1918 թ. թ. ԻՄՊԵՐԻԱ-ԼԻՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ա) Իմպերիալիստական պատերազմը յե՛վ Հայաստանը

1914 թվի իմպերիալիստական պատերազմը և նրա ծագման պատճառները: Ճարական Ռուսաստանը համաշխարհային պատերազմում: Ճարիզմի պլանները Մերձավոր Արեւելքում: Կովկասյան ռազմաճակատի նախապատրաստումը:

Ճարիզմը և հայկական բուժուպիան: Հայ բուժուպիան նացիոնալիստական կուսակցութիւնները (զաշնակներ, հնչակյաններ, սպեցիֆիկներ և այլն) վորպես ցարիզմի գործակալներ: Հայոց ազգային բյուրոյի կազմավորումն ու նրա հակահեղափոխական գործունէիութիւնը: «Հայ ազգային պատվիրակութիւնը» Յեզրուպայում: Կամավորական խմբերի կազմակերպումը: Եջմիածինը և Դաշնակցութիւնը վորպես հայ կամավորական խմբերի անմիջական կազմակերպիչներ:

Հայ ազգային լեգեոնները անգլիական և Ֆրանսիական բանակներում: Վարանցով Դաշնակի ցուցումները հայոց «Ազգային բյուրոյին», Եջմիածնին և Դաշնակցութեանը: Ռազմական գործողութիւնները Թուրքահայաստանում: Դաշնակների պրովակացիոն գործունէիութիւնը: Հայկական կոտորածներն ու ջարդերը 1915—1916 թ. թ.: Դաշնակախոնութիւնը: Հայաստանի աշխատավոր մասսաների տնտեսական քայքայումը, աղքատութիւնն ու սովահարութիւնը: Կամավորական խմբերի վերացումը ցարիզմի կողմից և դրա իմաստը: Հայաստանի բոլշեվիկյան կազմակերպութիւնները պատերազմի տարիներին: Ընկեր Ստալինի զլիտավորութեամբ Սպանդարյանի, Շահումյանի մղած պայքարն իմպերիալիստական պատերազմի և հայ նացիոնալիստական կուսակցութիւնների դեմ:

բ) Անդրկովկասը յե՛վ Հայաստանը փեթվարյան հեղափոխութեան օրջանում

Փետրվարյան բուժուպիան դեմոկրատական հեղափոխութիւնը (1917 թ.): Բուժուպիան ժամանակավոր կառավարութեան հակահեղափոխական քաղաքականութիւնը: Պատերազմի

շարունակումը: Ազգային հարցը փետրվարյան հեղափոխութեան նից հետո: Եսերո-մենշեվիկյան խորհուրդները և նրանց տիրապետող դերը Անդրկովկասում և Հայաստանում: «Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն» (ՕՅԱԿՈՄ): Հուլիսյան դեպքերը: Հակահեղափոխական «Ազգային խորհուրդներ» կազմակերպումը Անդրկովկասում: Հայոց «Ազգային խորհրդի» կազմակերպումը (1917 թ. սեպտեմբեր):

Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպութեանները փետրվարյան հեղափոխութեանից հետո: Կովկասյան բոլշևիկների համագումարը (1917 թ. հոկտեմբեր): Բանվորա-գյուղացիական շարժումների աճումը Անդրկովկասում: Բանակի քայքայումը: Խորհուրդները Բագվում: Սոցիալիստական հեղափոխության Հասունացումը:

21. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱ- ՓՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒ- ԹՅՈՒՆԸ ՎՈՐՄԵՍ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱԿ ՈՒՂԻՆ

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխութեանն ու նրա միջազգային նշանակութեանը: Խորհրդային իշխանութեան հաղթական յերթը: Լենինյան-Ստալինյան ազգային քաղաքականութեանը:

Անդրկովկասի և Հայաստանի ժողովուրդների պայքարը խորհուրդների համար: Հեղափոխական շարժումներն Անդրկովկասում և Հայաստանում 1917 թ. վերջին և 1918 թ. սկզբներին:

Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպութեանները խորհուրդների համար մղած պայքարում:

Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի գեկրետը Թյուրքմենաստանի մասին:

Ընկեր Ստալինի հողվածը Հայաստանի և հայերի մասին: Սո. Շահումյանը Անդրկովկասի արտակարգ կոմիսար: Անդրկովկասյան Վանդեյան ընդդեմ Հոկտեմբերյան հեղափոխության: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը: Անդրկովկասյան Սեյմը: Շամ-խորի դեպքերը:

Կնդակահարութեաններ Ալեքսանդրյան այլում:
Ընկեր Ստալինի «Անդրկովկասյան հակահեղափոխականները սոցիալիզմի դիմակի տակ» հողվածը:

Լենինը Անդրկովկասի հակահեղափոխականների մասին: Բրեստ-Լիտովսկու դաշնագիրը (1918 թ. մարտի 3-ին) և Անդրկովկասյան հակահեղափոխական կուսակցութեանների գերքը:

Բագվի Կոմունան: Բանվորական և գյուղացիական շարժումները Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում: մենշեվիկների, մուսավաթականների և դաշնակների դեմ:

Ռազմական գործողութեանները Կովկասյան ճակատում 1917 թ. վերջին և 1918 թ. սկզբներին: Անդրկովկասի և Հայաստանի սկուպացիան գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների կողմից: Անդրկովկասյան հակահեղափոխականների դաշինքը գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի հետ ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասյան հեղափոխական շարժման: Հակահեղափոխության ժամանակավոր հաղթանակն Անդրկովկասում:

22. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՅԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ԼԾԻ ՏԱԿ

Անդրկովկասյան հակահեղափոխական սեյմի արձակումը (մայիս 1918 թ.): Անդրկովկասի յերեք բուրժուանացիոնալիստական կառավարութեանների կազմավորումը: Իաշնակցական կառավարութեան կազմավորումը: Իաշնակցական կառավարութեանը վորպես իրավիսկ միջազգային իմպերիալիզմի ձեռքին: Անդրկովկասի սկուպացիան անգլո-ֆրանսական իմպերիալիզմի կողմից:

Ամերիկական իմպերիալիզմը Հայաստանում: Իաշնակների մենշեվիկների և մուսավաթականների դաշինքը սպիտակ զվարդիականների հետ (Իենիկին, Վրանգել և այլն) ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի: Իաշնակցական կառավարութեան արտաքին քաղաքականութեանը: Հայաստանը իմպերիալիստական պիտուութեանների «նովանավորութեան» տակ ձգելու դաշնակների քաղաքականութեանը: Իաշնակները իմպերիալիստական-ավանտյուրիստական ծրագիրը: Իաշնակների, մենշեվիկների, և մուսավաթականների կազմակերպած ազգամիջյան կոնֆլիկտը և դաշնակների անընդհատ պատերազմները Թյուրքիայի հետ:

Իաշնակցական Հայաստանը միջազգային իմպերիալիզմի

գաղութ: Դաշնակների կառավարութեան սոցիալ-դասակարգային քաղաքականութիւնը: Դաշնակցական կառավարութեան նացիոնալիստական քաղաքականութիւնը: Սիւտեմատիկ ջարդեր ու ազգային ճնշումները դաշնակցական Հայաստանում:

Բեյութ-Վեդիի և Շարուրի թուրք ազգաբնակչութեան ջարդերը (1920 թ.): Ծնշումներ ու հալածանքներ ուս ազգաբնակչութեան նկատմամբ: Յերկրի տնտեսական և կուլտուրական կյանքի քայքայումը: Սով և մասսայական մահացութիւնը: Հայ ժողովուրդը ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի տակ:

23. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

Քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանում: Հեղափոխական շարժումն Անդրկովկասում 1918—19—20 թ. թ.: Հայ ժողովուրդը խորհուրդների համար մղած պայքարում:

Անդրկովկասյան բոլշեիկյան կազմակերպութիւնները 1918—1920 թ. թ.: Ընկ. ընկ. Որջոնիկիձեն, Կիրովը, Միկոյանն Անդրկովկասի բոլշեիկյան կազմակերպութիւնների ղեկավարներ: Անդրկովկասյան բոլշեիկների կոնֆերենցիան Բաղվում (1919 թ.): Հայաստանի բոլշեիկյան կազմակերպութիւնները 1918—1920 թ. թ. «Սպարտակ» կազմակերպութիւնը:

Անտանտի յերկրորդ արշավանքի լիկվիդացիան (1919 թ. վերջին): Հյուսիսային Կովկասի ազատումը 11-րդ Կարմիր Բանակի կողմից: Հերոսական 11-րդ Բանակը Լենինի և Ստալինի ցուցումներով, Որջոնիկիձենի, Կիրովի և Միկոյանի անմիջական ղեկավարութեամբ ողնութեան և գալիս Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաներին:

Ազրբեջանի խորհրդայնացումը: Մայիսյան ապստամբութիւնը Հայաստանում (Ալեքսպոլում, Բայազետում, Ղազախում, Կարսում և այլն) և նրա պարտութիւնը: Պարտութեան պատճառները: Արմենկոմի դավաճանական քաղաքականութիւնը: Մայիսյան ապստամբութիւնը վորպես Հայաստանի բանվորագյուղացիական զանգվածների մասսայական հեղափոխական շարժումը խորհրդային իշխանութեան համար: Ռեակցիայի ուժեղացումը Հայաստանում մայիսյան ապստամբութիւնից հետո:

Ընկեր Ստալինը բազում (1920 թ. նոյեմբեր): Ընկեր Ստալինի «Դուռ»-ը Կովկասում հողվածը: Ընկեր Ստալինը

ընկ. ընկ. Որջոնիկիձենի, Կիրովի և Միկոյանի միջոցով կազմակերպում և հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրութեան գործը: Նոյեմբերի 29-ի ապստամբութիւնը Հայաստանում 11-րդ Կարմիր Բանակի ողնութեամբ: Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Լենինը և Ստալինը Հայաստանի խորհրդայնացման մասին:

Սորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի ստալին ղեկընտնները: Դաշնակների փետրվարյան ավանայուրան: Վրաստանի խորհրդայնացումը: Դաշնակցական ավանայուրայի լիկվիդացիան: Քաղաքացիական կոնֆլիկտը Հայաստանում 1921 թ. վին: Ընկ. Որջոնիկիձեն ղեկավարում և պայքարն ընդդէմ դաշնակների ու մենշեիկների: Քաղաքացիական պատերազմի ավարտումն Անդրկովկասում և Հայաստանում:

24. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԽԱՂԱՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921—1925 թ. թ.)

Սորհրդային Ռուսաստանը քաղաքացիական պատերազմը վերջացնելուց հետո: Միջազգային դրութիւնը: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրութիւնը քաղաքացիական պատերազմը վերջացնելուց հետո: Արդյունաբերութեան և գյուղատնտեսութեան վիճակը: Սորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների ողնութիւնը Սորհրդային Հայաստանին: Լենինի նամակն Անդրկովկասի բոլշեիկներին: Կուսակցութեան և կառավարութեան ձեռնարկումները ժողովրդական տնտեսութեան վերականգման բնագավառում: Հայաստանի բոլշեիկների առաջին համագումարը: Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը: Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպումը (մարտ 1922 թ.): Ընկեր Ստալինը և նրա ղինակիցներ՝ Որջոնիկիձեն ու Կիրովը վորպես Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպիչներ: Պայքարը նացիոնալ-ուկրոնիստների դեմ Հայաստանում և Անդրկովկասում:

Անդրկովկասյան խորհուրդների առաջին համագումարը Բազում (1922 թ. դեկտեմբեր): Անդրֆեդերացիայի սահմանադրութիւնը, ԽՍՀՄ-ի կազմակերպումը (1922 թ. դեկտեմբեր): ԽՍՀՄ-ի կազմակերպման նշանակութիւնն ազգային հանրապետութիւն-

ների անտեսական և կուլտուրական աճման համար: Լենինը և Ստալինը՝ Վորոպին և ՍՄԶՄ-ի կուզմակերպիչներ: Հայաստանի ժողովրդական անտեսութեան զարգացումը: Շինարարութեանը, արդյունարարութեանը և գյուղատնտեսութեանը:

Կուսակցութեան 12-րդ համագումարը (1923 թ. ապրիլ):

Ստալինի զեկուցումը աղգային/հարցի մասին կուսակցութեան 12-րդ համագումարում: Հայաստանի բոլշևիկների պայքարն ընդդէմ նացիոնալ-ուկրոնիստների և սպիցիֆիկների: Կուսակցութեան և կառավարութեան միջոցառումները քաղաքի և գյուղի զոդումն ամրապնդելու ուղղութեամբ: Պայքար տրոցկիզմի դէմ:

Լենինը մահը: Ընկեր Ստալինի յերզումը Լենինի զսգաղի վրա: ՍՄԶՄ-ի Խորհուրդների յերկրորդ համագումարը: ՍՄԶՄ-ի սահմանադրութեան հաստատումը:

Կուսակցութեան 13-րդ համագումարը (1924 թ. մայիս):

Խորհրդային Միութեան միջազգային դրութեանը վերահանդման շրջանում (1924—25 թ. թ.):

Կուսակցութեան 14-րդ համագումարը (1925 թ. դեկտեմ.) — Ինդուստրացման համագումար: ՍՄԶՄ-ը ազրարային յերկրից ինդուստրիալի վերածելու խնդիրը: Մենշևիկյան-տրոցկիստական ճնոր սպողիցիայի՝ եյութեան մերկացումն ընկեր Ստալինի կողմից: Կուսակցութեան 14-րդ համագումարը բոլշևիկյան կուսակցութեան թշնամիները դէմ յերկու ճակատում մղվելիք պայքարի մասին: Գլխավոր հարվածը՝ տրոցկիստ-զինովյիվականների դէմ: Հայաստանի բոլշևիկների պայքարը կուսակցութեան գլխավոր գծի համար: Պայքար նացիոնալիզմի և տրոցկիզմի դէմ Հայաստանում: Խորհրդային Հայաստանի հաջողութեանները ժողովրդական անտեսութեան բոլոր ճակատներում: Հայաստանը վերականգման շրջանի վերջում (1924—1925 թ. թ.):

25. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՕՂ-Ն ՅԵՐԿՐԻ ԻՆԴՈՒՍՏՐԱՑՄԱՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ (1926—1929 թ. թ.)

ՍՄԶՄ-ի միջազգային դրութեանը: Սոցիալիստական շինարարութեան զժվարութեանները հետամնաց մանր գյուղացիական յերկրի պայմաններում: Կուսակցութեան պայքարը յերկրի սո-

ցիալիստական ինդուստրացումն անցկացնելու համար: Խոշոր արդյունաբերական գիգանտների շինարարութեան սկիզբը: Շինարարութեանը Հայաստանում արդյունաբերութեան մեջ: Հայաստանի գյուղատնտեսութեան հետագա զարգացումը: Տրոցկիստների և զինովյիվականների պայքարը սոցիալիզմի կառուցման դէմ: Տրոցկիստների և զինովյիվականների հակախորհրդային ընդհատակյա կուսակցութեան ստեղծելու ուղու վրա կանգնելը:

Տրոցկիզմը՝ հակահեղափոխական բուրժուազիայի առաջատար ջոկատ: 15-րդ կուս կոնֆերենցիան:

15-րդ համագումարը (1927 թ. դեկտեմբեր) — կոլեկտիվացման համագումար: Ստալինը գյուղի կոլտնտեսային շինարարութեան խնդիրների մասին: Յերկրի ինդուստրացման ծավալումը: Կենտրոնի զերեկտիվը կոլտնտեսային շարժման և խորհրտնտեսային շինարարութեան ուժեղացման մասին: Առաջին կոլտնտեսութեաններն ու խորհրտնտեսութեանները Հայաստանում: Դասակարգային պայքարի սրումը:

Աջերի հանդես գալը կուսակցութեան գլխավոր գծի դէմ: Կուսակցութեան պայքարը տրոցկիստների և աջերի դէմ: Հայաստանի բոլշևիկների պայքարը աջերի և նացիոնալիստ-սպիցիֆիկների դէմ Հայաստանում: Ստալինը՝ բոլշևիկյան հարձակման կազմակերպիչ:

Հնգամյակի առաջին տարվա պլանի կառարումն ու վերակառարումը: Արդյունաբերական նոր որջեկտները և գյուղատնտեսութեան հետագա զարգացումը Հայաստանում: Կոլտնտեսային շարժման մասսայական աճը: Կոլտնտեսային շարժումը Հայաստանում:

Կուլտուրական շինարարութեան հաջողութեանները Հայաստանում: Հայաստանի բոլշևիկների պայքարը կուսակցութեան գլխավոր գծի համար:

26. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ (1930—1934) թ. թ.

ՍՄԶՄ-ի միջազգային դրութեանը: Գյուղում կապիտալիստական տարրերի սահմանափակման և արտամղման քաղաքականութեանը՝ համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա կու-

լակությունը վորդես դասակարգ վերացնելու քաղաքականութեան անցնելը: Կոլեկտիվացման հաջողութեանները Հայաստանում: Ընկեր Ստալինի «Իլլյուստրույա» հաջողութեանները» հոդվածը: Կուսակցութեան պայքարն աջ ուղորտունիքի և կոլտնտեսային շինարարութեան մեջ յեղած ձախ խոտորումների դեմ: Մխալները և ձախ խոտորումները Հայաստանի կոլտնտեսային շինարարութեան մեջ: Այդ սխալների ուղղումը:

Կուսակցութեան 16-րդ համագումարը՝ ամբողջ ճակատով սոցիալիստական ծավալուն հարձակման դիմելու համագումար: ԽՍՀՄ-ի թեմակոխումը սոցիալիզմի շրջան: Աջ թեքումը վորդես գլխավոր վտանգ: Հակահեղափոխական կազմակերպութեանները («Արգյունաբերական կուսակցութեան», մենշևիկների միութենական բյուրո, կոնդրատեվականութեան) հայտնաբերումն ու լիկվիդացիան: Հակահեղափոխական կազմակերպութեանները Հայաստանում և նրանց լիկվիդացիան: Կոնդրատեվականութեանը Հայաստանում և նրա լիկվիդացիան: Տրոցկիստական-դիտվյովական և աջ-ոնստավրատորական բանդիտների անցնումը ընդհատակյա տեղորիսական, վլասարարական, լրտեսական գործունեություն: Հակահեղափոխական տրոցկիստական-դիտվյովական և բուխարինական խմբակների հայտնաբերումը: Տրոցկիստների, բուխարինականների և նացիոնալիստների հակահեղափոխական գործունեությունը Հայաստանում և կուսակցութեան պայքարը նրանց դեմ:

Կոլեկտիվացման հաջողութեանները և կուսակցութեան պայքարը կոլտնտեսային շինարարութեան ամրապնդման համար:

Ընկ. Ստալինի ձառը «Տնտեսավարների խնդիրների մասին» (1931 թ. փետրվար): Ընկեր Ստալինի 6 պայմանները: Առաջին հընգամյակի կատարումը չորս տարում: Հնգամյակի կատարումը Հայաստանում: Սոցիալիզմի կառուցման հաջողութեանները Հայաստանում և Անդրկովկասում: Հայաստանի արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը: Հայաստանի կուլտուրական շինարարությունը: Պայքարը սոցիալիզմի բոլոր թշնամիների դեմ Հայաստանում:

Կուսակցութեան 17-րդ համագումարը՝ հաղթողների համագումար: Յերկրորդ հնգամյակը: Աշխատավորների նյութական դրութեան բարելավումը: Մատակարարման քարտային սխտեմի վերացումը:

Ընկեր Կիրովի չարանենգ սպանութեանը: Հայաստանի բուրձիկները տրոցկիստական-բուխարինական, նացիոնալ-սոցիալ-ֆրեկյան բանդիտների, լրտեսների և դիվերսանդները դեմ մղված պայքարում:

27. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ԱՎԱՐՏԵԼՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՅԵՎ ՍԱԼԻՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1935—1937 թ. թ.)

Միջազգային դրութեանը 1935—1937 թ. թ.: ԽՍՀՄ-ի պայքարը հանուն խաղաղութեան:

Պորնոգային արդյունաբերություն հոդր վիճելը: Պորնոգային Միութեան պաշտպանություն ամրապնդումը: Աշխատավորության նյութական բարեկեցություն աճումը: Պայքար բուրձիկյան կոլտնտեսությունների և կոլտնտեսականների ունեվոր կյանքի համար: ԽՍՀՄ-ի Պորնուրդների 7-րդ համագումարը: «Կազրերն են վորոշում ամեն ինչ» Ստալինյան լողունը (1935 թ. մայիս): Հայաստանի բուրձիկների պայքարը կազրերի և տեխնիկային տիրապետելու մասին: Ընկեր Ստալինի տված ցուցումները կենսազործման համար: Ստալինյան շարժումը: Ստալինյան շարժումը Հայաստանում: Պորնոգային Հայաստանի առաջավոր մարդիկը:

Սոցիալիզմի հաղթանակը: Ձեվով ազգային և բովանդակություն սոցիալիստական կուլտուրայի ծաղկումը Հայաստանում:

Տրոցկիստական-բուխարինական լրտեսների, դիվերսանտների և տեղորիստների բանդայի մերկացումը: 1936—1937 թվականների դատավարությունները:

ԽՍՀՄ Պորնուրդների 8-րդ արտակարգ համագումարը (1936 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր): Ընկ. Ստալինի զեկուցումը նոր սահմանադրություն նախագծի մասին: Բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն Ստալինյան Սահմանադրություն միաձայն ընդունումն ու հաստատումը ԽՍՀՄ-ի Պորնուրդների 8-րդ արտակարգ համագումարի կողմից: Անդրֆեդերացիայի վերացումը և նրա կատարած պատմական դերը:

Յերկրորդ հնգամյակի հաջող կատարումը: Մեծ հաղթանակների համաշխարհային-պատմական նշանակութունը:

Հայաստանի Խորհուրդների 9-րդ արտակարգ համագումարը: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության սահմանադրության ընդունումը:

Ընկեր Ստալինի անմիջական ցուցումներով Հայաստանի բոլշևիկները մերկացրին և լիկվիդացրին յենթարկեցին տրոցկիստական-բուխարինական-դաշնակցական-սպեցիֆիկյան փաստարարների, դիվերսանդների և լրտեսների բանդան Հայաստանում: Հայաստանի բոլշևիկները պայքարն իրենց շարքերի ամրապնդման համար, բոլշևիկյան ղեկավարության բարձրացման համար, սոցիալիզմի բոլոր թշնամիներին մերկացնելու և վոչնչացնելու համար:

ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի ընտրությունները: Հայաստանի Կոմկուսի 11-րդ համագումարը: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի ընտրությունները: Ընկեր Ստալինը, ընկ. Մոլոտովը և ընկ. Միկոյանը վորպես հայ ժողովրդի դեպուտատներ Հայաստանը վորպես ԽՍՀՄ-ի միութենական իրավահավասար 11 հանրապետություններից մեկը: Հայ ժողովրդի ունեվոր, կուլտուրական ուրախ և յերջանիկ կյանքը:

28. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Գիտությունը, լուսավորությունը, գրականությունը, արվեստը, ֆուկլորը:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

1—2 ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. «Պատմության գիտության ճակատում»: Բրոշյուր:
2. ԽՍՀՄ-ի կառավարական հանձնաժողովի ժյուրիի վորոշումը ԽՍՀՄ-ի ժողպատմության դասագրքի առթիվ:
3. Ֆ. ԿՆԻՆԼՍ. — «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», ԿՂ՝ 12—83, Յերեվան 1936 թ.:
4. ՂԱԶՍՐԱՅՆ. — «Հայաստանն ըստ Քսենոֆոնի», ամբողջ բրոշյուրը:
5. Պրոֆ. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», ԿՂ՝ 241—252, Յերեվան 1934 թ.:
6. Նույնի. — «О торговле и городах Армении», стр. 5—49.

3—4-ՐԴ ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ԱՍԱՏՐԱՅՆ. — «Քաղաքական հարաբերությունը ընդդեմ Հոսում և հայոց»:
2. Պրոֆ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «О торговле и городах Армении», стр. 50—133.
3. ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ. — «Քննական պատմություն հայոց», Ա, Բ և Գ մասերը: Թիվլիս, 1895 թիվ:
4. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ. — «Պատմություն հայոց», Գիրք Ա, գլ. Ա—Գ, ԻԲ—ԼԱ, գիրք Բ, գլ. Ա—ԻԴ, ԼԸ—ԿՅ, ՂԱ—ՂԲ և գիրք Դ, գլ. Բ—ԿԵ:
5. Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ. — «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու պատմության մեջ», ամբողջ գիրքը, Վաղարշապատ, 1899 թ., այս աշխատությունը վերաբերվում է նաև հաջորդ գլխի համար:
6. В. БРЮСОВ. — «Летопись исторических судеб Армянского народа», 1—2 գլուխներ:

7. ԼեՈ. — «Ուղջայական կապիտար», Էջ՝ 3—51:
8. ՊՐՈՑ. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Էջ՝ 3—11, 24—240, 252—279 և 280—319:
9. В. БРЮСОВ. — «Летопись исторических судеб Арм. народа», 3 և 4-րդ գլուխները:
10. ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՅՈՒԶԱՆԴ. — «Պատմութիւն հայոց», գլուխ-թիւն Դ:
11. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՓԵՑԻ. — «Պատմութիւն հայոց», յերրորդ գլուխը:
12. ԳՅՈՒՏԵՄԲԵՐԳ. — «Բյուզանդիան և Պարսկաստան», կարգալ ամբողջ բրոշուրը: Նույնի — «Արեւմտյան Հայաստանը Յուստինիանոս կայսրի ժամանակ», կարգալ ամբողջ բրոշուրը:
13. ՍԵԲԵՆՈՍ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — «Պատմութիւն», գլուխ 2—Ժ, ԺԼ—ԻԳ, և ԻԵ—Լ:

6—7 ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ՍԵԲԵՆՈՍ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — «Պատմութիւն», գլուխ ԼԳ—ԼԵ, ԼԸ:
2. ՂԵՎՈՆԴ ՅԵՐԵՑ. — «Պատմութիւն», գլուխ Բ—ԺԴ, ԺԵ—ԽԲ, Պետերբուրգ 1887 թ.:
3. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. — «Պատմութիւն տանն Արծրունյաց», գլուխ 3-րդ, գլուխ Ա—ԻԹ, գլուխ 4-րդ գլուխ Գ—ԺԴ:
4. Բ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ. — «Արաբական մատենագրերը Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919 թ., կարգալ ամբողջը:
5. ՊՐՈՑ. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «Հայաստանի պատմութիւնը թուրք, թաթարական արշավանքների շրջանում», Էջ՝ 7—21, Յերեւան, 1922 թ. (ապակեաւիպ):
6. ՆՈՒՅՆԻ. — «О торговле и городах Армении», стр. 133—174.
7. ՍԱՐԳՍՅԱՆ. — «Մանիքյան, Պավլիկյան և Թոնդրաքյան ազանդները», կարգալ ամբողջ գիրքը:
8. ԶԱՎԱԽԱՇՎԻԼԻ. — «Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար», կարգալ ամբողջ բրոշուրը:
9. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ. — «Պատմութիւն»:

8, 9, 10, 11 ՅԵՎ 12 ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ՄԱԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ. — «Ժամանակագրութիւն», Էջ՝ 92—170, 326—426, Վաղպատ 1898 թ.
2. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ. — «Պատմութիւն հայոց», գլուխ 12—13 27—37, 41, 45, 47—48, 49, 57—64, Թիվլիս 1910 թ.:
3. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԲԵԼՅԱՆ. — «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», գլուխ Գ—Դ, ԺԴ, ԼԳ, ԼԸ, ԽԴ, ԽԸ, ԾԵ, ԾԸ, ԿՍ, ԿԶ, Հ—ՀԵ:
4. ՄԱՂԱՔԻՍ ԱԲԵՂԱ. — «Պատմութիւն վասն ազգի Նեոուզած» կարգալ ամբողջ գիրքը:
5. ՊՐՈՑ. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «Հայաստանի պատմութիւն թուրք թաթարական արշավանքների շրջանում», Էջ՝ 21—99:
6. ՈՐԲԵԼԻ. — «Անվո սվերակները», կարգալ ամբողջ բրոշուրը, Վաղպատ 1913 թ.:
7. ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐՈՍՄԱՆՅԱՆ. — «Անի ամրոց Թեքաղաք», «Ազգագրական հանդես», գիրք 22 և 23-րդ 1912 թ.:
8. ՊՐՈՑ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ. — «О торговле и городах Армении», стр. 175—209.
9. Н. МАПП. — «Ани».
10. ՀԵԹՈՒՄ. — «Պատմութիւն»:
11. ՄՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՈՏԱՐԼ. — «Պատմութիւն»:
13—15 ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ
1. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԵԺԵՑԻ. — «Պատմութիւն հայոց», Էջ՝ 1—107 174—272, 300—319, Վաղարշապատ, 1884 թ.:
2. ԶԱՔԱՐԻՍ ՍԱՐԿԱՎԱԴ. — «Պատմութիւն հայոց», հատոր Ա, գլ. ԻԴ—ԻԹ, ԼԱ, ԼԵ—ԼԷ, ԽԵ—ԽԸ, հատոր Բ. գլ. Բ—ԺԸ, ԻԲ, ԻԶ—ԼԵ:
3. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ. — «Ինքնակենսագրութիւն»:
4. ԼԵՈ. — «Ուղջայական կապիտար», Էջ՝ 51—362:
5. ЭГОВ. — «Снашение Петра Великого с армянским народом», ներածութիւնը և հետեւյալ փաստաթղթերը՝ № № 85, 86, 100, 167, 168, 169, 205, 207:
6. ԱԼ. ՅԵՐԵՑՅԱՆ. — «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում», Ա. մաս, Էջ՝ 1—3, 52—69, 93—134, 148—161, 170—182, 229—355, 375—451:

16—28 ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ՄԱՐԳՍ ՅԵՎ ԵՆԳԵԼՍ.—«Сбор. сочин.», том IX стр. 169, 533—548, 553—556, 587—592, том X стр. 5—12, 551—581, 586—591, 594, том XII часть II стр. 134—143, том XIII часть I стр. 13, 192, том XV стр. 383—385, том XVI стр. 5—40.
2. ԵՆԳԵԼՍԻ նամակը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանելու առթիվ:
3. ЛЕНИН.—«Сбор. сочин.», том III, стр. 453—464, том V стр. 241—244, том XVIII стр. 198, том XIX стр. 281, том XX стр. 42, 43, 49, 61, 496, том XXII стр. 177, том XXV стр. 487, том XXVI стр. 472—475, том XXX стр. 296.
4. ՄՏԱԼԻՆ.—«Մաքսիզմը և ազգային-զաղութային հարցը»:
5. ՄՏԱԼԻՆ.—«Նամակ Կովկասից»:
6. ՄՏԱԼԻՆ.—«Զեկուցում Խորհուրդների 8-րդ արտակարգ համաժողովարում ԽՍՀՄ-ի նոր Սահմանադրութան նախագծի մասին»:
7. ՄՈԼՈՏՈՎ.—«Ծառ Խորհրդ. Հայաստանի աշխատավորութան պատվիր. ընդունելութանը Կրեմլում»:
8. ԲԵՐԻՍ.—«Անդրկովկասի բողոքիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը»:
9. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ.—Հոդվածներ:
10. ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ.—Հոդվածներ:
11. ԽԱԶԱՓՈՒՐԻԶԵ.—«Борьба за пролетарскую революцию в Грузии»:
12. ԼԵՈ.—«Հայոց պատմության նորագույն շրջան», հատ. II (ապակետիպ):
13. ԼԵՈ.—«Անցյալից»:
14. ՅԵՐԻՑՅԱՆ.—«Կովկասահայք», հատոր I և II:
15. ԳԵՂԱՄՅԱՆԾ.—«Պատմական քաղվածքներ», 9 պրակ:

16. ԳԵՂԱՄՅԱՆԾ.—«Հայերի ազատագրական շարժումները»:
17. ШОПЕН.—«Историческ. помятник состояния Армянск. области в эпоху ея присоедин. к руссиск. империи»:
18. ГУБКОВ.—«Материалы по новой истории Кавказа»:
19. ИВАНЕНКО.—«Гражданское управление Закавказия»:
20. ДУБРОВИН.—«Истор. войны и владичество русск. на Кавказе» том 6.
21. ՄԱՐՈՒԽԱՆ.—«Հայկական խնդիրը և ազգային սահմանադրությունը»:

Կազմեցին՝ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագիր Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Տեխ. խմբ. եւ ԽՍՀՄՏՐՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավիտի լիազոր՝ Ն.—2819 Պատվեր № 25, Տիրաժ 1500

Հանձնված եւ արտադրութեան 15 հունվարի 1939 թ.

Ստորագրված եւ տպագրելու 7 Մարտի 1939 թ.

Մանկավարժական Ինստիտուտի տպարան, Մարտի փող. № 17, Յերեւան

«Ազգային գրադարան»

NL0419746

173

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 60 Կ.